

Raadgevend Comité voor Bio-Ethiek

Advies nr. 18 d.d. 16 september 2002 betreffende het onderzoek op het menselijk embryo in vitro

Vraag om advies d.d. 11 mei 2001,

Vanwege A. De Decker, Voorzitter van de Senaat

m.b.t. de ethische en juridische aspecten van verschillende vragen betreffende het onderzoek op embryo's en de bescherming van embryo's in vitro

INHOUD VAN HET ADVIES

Vraag gesteld aan het Comité

HOOFDSTUK I. Inleiding

HOOFDSTUK II. De stadia van de vroege embryogenese

2.1. Woord vooraf

2.2. De etappes van de bevruchting en de ontwikkeling van het embryo tot aan de innesteling

- 2.2.1. *De etappes van de bevruchting: van de ontmoeting van de gameten tot aan hun samensmelting*
- 2.2.2. *De etappes van de bevruchting: het zygotestadium en de anomalieën bij de bevruchting*
- 2.2.3. *De etappes van de bevruchting: de vermenging van het genetisch materiaal van de vader en de moeder en de eerste deling van het embryo*
- 2.2.4. *De etappes van de embryonale segmentatie tot aan de innesteling*
- 2.2.5. *Na de innesteling*

HOOFDSTUK III. Begripsdefinities

3.1. Statuut

3.2. Statuut van het embryo

3.3. De menselijke persoon

HOOFDSTUK IV. Ethisch statuut van het embryo

4.1. Het ‘intentionalistische’ (externalistische) uitgangspunt betreffende het morele statuut van embryo en foetus: de wil van de ouders (groep (a))

4.2. ‘Fixistische’ standpunten: duidelijke scheidingslijn voor de aanvang van het moreel statuut van embryo en foetus

4.2.1. Het radicale conceptie-criterium: het embryo als persoon (groep (b))

4.2.2. Alternatieve aanvangscriteria voor het persoon-zijn of morele status

4.2.2.1. Begin van volwaardig moreel statuut: 15de dag

(groep (c))

4.2.2.2. Andere ‘fixistische’ voorstellen

4.3. Het embryo als ‘potentiële persoon’: een uitgangspunt voor het moreel statuut (groep (d))

4.4. Gradualistische benadering: een variabel ethisch statuut voor embryo en foetus (groep (e))

4.4.1. Ethisch statuut op basis van maatschappelijk waardevolle menselijke gevoelens en attitudes

4.4.2. Gradualistische visie op de uitdrukking ‘potentiële persoon’

4.4.3. Gradualistische visie op ‘het ouderlijk project’

4.4.4. Gradualisme en het embryo in vitro

4.4.4.1. Respect, instrumentalisering, beschermwaardigheid

4.4.4.2. Andere ethische dimensies

4.4.5. Besluit

HOOFDSTUK V. Experimenten op menselijke embryo's *in vitro*

5.1. Doelstellingen en karakteristieken

5.2. Standpunten binnen het Raadgevend Comité

5.2.1. Consensus

5.2.2. Uiteenlopende standpunten

Vraag gesteld aan het Comité

De Senaat stelde de volgende vraag.

“[...]

Gelet op diverse wetsvoorstellen aanhangig in de Senaat, betreffende het onderzoek op embryo's en de bescherming van embryo's in vitro ;

Gelet op de belangrijke maatschappelijke en ethische impact van de politieke besluitvorming met betrekking tot het wetenschappelijk onderzoek, de toepassingsmogelijkheden van de moderne biotechnologie en de implicaties hiervan op de bescherming van het embryo;

Gelet op artikel 18 van het Verdrag van de Raad van Europa inzake de rechten van de mens en de biogeneeskunde; [...]

Verzoeken ondergetekenden het Belgisch Raadgevend Comité voor Bio-Ethiek om, uiterlijk binnen de termijn bepaald in voormeld Samenwerkingsakkoord, een advies uit te brengen in het licht van voornoemde wetsvoorstellen over:

- het begrip “embryo” en “pre-embryo”;**
- het begrip “onderzoek” in de zin van artikel 18 van voormeld Verdrag;**
- het begrip “adequate bescherming” van het embryo en pre-embryo;**
- de implicaties en de risico's van de toepassingsmogelijkheden van de moderne biotechnologie t.a.v. het menselijk embryo;**
- de implicaties en modaliteiten van het wetenschappelijk onderzoek op het menselijk embryo;**

Meer bepaald:

- de aanvaardbaarheid van wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot somatische gentherapie en germinale gentherapie;*
- het onderscheid tussen correctieve germinale gentherapie en verbeterende germinale gentherapie;*
- de notie “behandelingen met een eugenetisch karakter” en “behandelingen met een reëel eugenetisch oogmerk”: het onderscheid tussen de pathologische en non-pathologische genetische kenmerken;*
- de vraag naar de noodzaak en aanvaardbaarheid van de creatie van embryo's voor onderzoeksdoeleinden;**
- de vraag naar de noodzaak en aanvaardbaarheid van het gebruik van embryonale stamcellen met therapeutische doelstellingen (therapeutische klonering) en alternatieven voor het gebruik van embryonale stamcellen;**
- de implicaties van Belgisch wetgevend optreden;*

en dit op het gebied van de biologie, de geneeskunde en de gezondheidszorg, en inzonderheid met betrekking tot de ethische, sociale en juridische aspecten meer bepaald betreffende de eerbiediging van de rechten van de mens. ”.

De plenaire vergadering van het Comité nam de vraag in overweging op 9 juli 2001 en vertrouwde de behandeling ervan toe aan de Beperkte Commissie 2001/1. Op haar vergadering van 17 oktober 2001 **besliste de Commissie in een eerste advies te antwoorden op de vragen, aangeduid met een sterretje (zie hierboven);** de vragen betreffende de embryonale stamcellen en het therapeutisch klonen zullen later behandeld worden.

HOOFDSTUK I. Inleiding

De problematiek van de onderzoeken op embryo's heeft in de loop van de laatste jaren veel aandacht gekregen zowel in de kringen van deskundigen als bij het grote publiek.

We herinneren eraan dat dit probleemgebied nauw verbonden is met de ontwikkeling in de jaren tussen 1960 en 1980 van de menselijke *in vitro* fertilisatie (IVF). Die leidde in 1978 tot de geboorte van Louise Brown, resultaat van een twaalf jaar onderzoek op de menselijke soort door de Britten Edwards en Steptoe.

Voor de ontwikkeling van deze IVF werd in deze periode in nogal belangrijke mate een beroep gedaan op experimenten op embryo's, hoewel daarover in het algemeen geen regels bestonden. Maar met de publicaties van Trounson en Wood in 1980 werd het gebied van de IVF op beslissende wijze in de richting gestuurd van het onderzoek op embryo's *in vitro*. Tot op dat ogenblik immers kwamen de zeldzame successen die in de kliniek werden bereikt, tot stand binnen de spontane menstruele cyclus. Van dan af echter heeft het gebruik van gecontroleerde ovariële stimulatie geleid tot een toenemend aantal eicellen en dus ook tot het voortbrengen van overtallige embryo's, waarvan het statuut en de uiteindelijke bestemming het voorwerp uitmaken van de hedendaagse ethische debatten.

Indien de IVF beperkt was gebleven tot de behandeling binnen de spontane cyclus, met de afname van één eicel, de bevruchting in het laboratorium en de terugplaatsing in de baarmoeder binnen de 48 uur, dan zou het debat over dit onderzoek vermoedelijk niet de omvang gekregen hebben die het thans heeft.

Sinds de eerste publicaties van Trounson en Wood is het gebruik van het stimuleren van de ovaria een essentieel onderdeel gebleven van een succesvolle behandeling, ondanks herhaalde pogingen in de jaren '80 en '90 om terug te keren tot de spontane cyclus.

De aanwezigheid van het menselijk embryo *in vitro* heeft een intens onderzoek op gang gebracht en dit vooral rond de technieken van behandeling van de onvruchtbaarheid: verbetering van de celculturen, ontwikkeling van de technieken van het invriezen van embryo's, met het oog op het bewaren van de overtallige embryo's, ontwikkeling van nieuwe technieken van medisch begeleide bevruchting en o.m. van ICSI, intracytoplasmatische sperma injectie.

Bij deze onderzoeksdomeinen moet de jongste jaren ('90) de ontwikkeling gevoegd worden van de preïmplantatie-genetische-diagnostiek, die het genetisch onderzoek van embryo's *in vitro* mogelijk maakt, en ook die van de verlengde celcultuur tot aan het stadium van blastocyst, wat toegang geeft tot de stamcellen en zo het onderzoek mogelijk maakt van embryonale stamcellen.

Parallel met dit toegepast onderzoek werden studies op het getouw gezet in meer fundamentele domeinen die betrekking hebben op het inzicht in de mechanismen van de celdifferentiatie en/of het controleren van de expressie van het vroege embryonale genoom (genoomactivatie, -ontwikkeling, tot stand komen van het mechanisme van '*genomic imprinting*').

De resultaten van dit onderzoek zijn vermoedelijk van essentieel belang om te begrijpen hoe sommige anomalieën die verband houden met chromosomale afwijkingen (zoals trisomie 21), ontstaan maar ook om vooruitgang te boeken op het terrein van de oncologie, aangezien

die essentieel te maken heeft met storingen van de celdifferentiatie.

Het is dus duidelijk dat het experimenteren met menselijk embryo's *in vitro* talrijke facetten vertoont, die tijdens het laatste kwart van de 20ste eeuw een groot aantal onderzoekers hebben gestimuleerd.

HOOFDSTUK II. De stadia van de vroege embryogenese

2.1. Woord vooraf

Naarmate de kennis op het gebied van de embryologie zich ontwikkelde, hebben de wetenschappers bepaalde momenten (of etappes) in het voortplantingsproces die zij opvallend vonden, met bepaalde termen bedacht in functie van de observatietechnieken waarover ze beschikten. Dat brengt er ons soms toe uit het oog te verliezen dat het voortplantingsproces en de embryologische ontwikkeling continu verlopen; 'het leven' begint nooit, maar zet zich verder, van het individu naar zijn geslachtscellen of gameten, van de gameten naar het embryo, van het embryo naar het volwassen individu van de volgende generatie, en dat sinds het ontstaan van de mensheid. Men moet er echter ook attent op zijn dat dit procédé van naamgeving aan bepaalde momenten in het ontwikkelingsproces niet ideologisch neutraal is, zelfs al is men zich van dit aspect weinig of niet bewust. Indien men kan zeggen dat elke wetenschap verbonden is met de wijsbegeerte van haar tijdperk, dan moeten we daar rekening mee houden, zeker wanneer we het ethisch debat willen aanvatten. Zo is het geen toeval dat de Duitse wetgeving slechts de term embryo gebruikt vanaf de samensmelting van de pronuclei ('embryo's' mogen immers niet worden ingevroren), dat de Franse wetgeving (die invriezen van embryo's wel toestaat) de term embryo gebruikt zodra de zaadcel en de eicel versmolten zijn en dat de Engelse wet de term 'pre-embryo' invoert om de periode aan te duiden tussen het samensmelten van zaadcel en eicel tot aan de eerste anatomische aanloop tot het zenuwstelsel, die plaats vindt bij het embryo op de 14de dag na de bevruchting (binnen deze periode laat deze wet immers experimenten toe). Daar doen zich dus een aantal semantische problemen voor en we zullen een poging doen om die systematisch uiteen te zetten en vooral om de betekenis van de termen te preciseren.

2.2. De etappes van de bevruchting en de ontwikkeling van het embryo tot aan de innesteling

2.2.1. De etappes van de bevruchting: van de ontmoeting van de gameten tot aan hun samensmelting

Het samenkomen van zaadcel en eicel veronderstelt dat een volwaardig seksueel contact leidt tot het deponeren van zaadcellen in de diepte van de vagina: die zullen dan de genitale weg opklimmen, waarbij ze eerst geschift worden door het baarmoederslijmvlies en dan, na door de baarmoeder getrokken te zijn, verplaatsen ze zich verder, bij voorkeur via de eileider, naar de eicel, volgens een aantal mechanismen die tot op heden niet volledig zijn opgehelderd. Tijdens al deze stadia zal de zaadcel, door het contact met de genitale vochten van de vrouw, allerlei veranderingen ondergaan in haar metabolisme, haar beweging en ook in de samenstelling van haar celmembranen (het verschijnsel dat men 'capacitatie' noemt) zodat de etappes van de samensmelting met de eicel gerealiseerd kunnen worden. De eicel van haar kant, wordt losgelaten door de eierstok onder invloed van een hormoon (luteïniserend hormoon, = LH), dat het barsten van de omgevende follikel veroorzaakt en tevens het proces

van de meiose (genetische rijping) op gang brengt, dat slechts voltooid zal worden na de versmelting met de zaadcel. De trechter van de eileider is voorzien van haartjes die het aanzuigen van het vocht van de follikel bevorderen en zo de geovuleerde eicel opvangen. Het is in dit distale gedeelte van de eileider dat de verschillende etappes van het binnendringen van de zaadcel in de eicel plaats zullen vinden (figuur 1). Dit binnendringen van de zaadcel laat toe een aantal belangrijke momenten te onderscheiden, die schematisch voorgesteld worden in figuur 2.

Figuur 1 (zie annex) : van de bevruchting naar de innesteling: in vivo (links); in vitro (rechts) ¹.

De gecapaciteerde zaadcel zal zich stevig vasthechten aan de schil van de eicel (de zona pellucida), maar dit alleen als die ‘herkend’ wordt als behorend tot dezelfde soort. Dit vasthechten doet het enzymenzakje dat zich op de kop van de zaadcel bevindt, openbarsten (de acrosoom reactie) en dank zij de samenwerking van die enzymen en de beweging van de zaadcel, zal die de zona pellucida doorboren om zo in de periovocyttaire ruimte te komen. Daar zal haar celmembraan fuseren met dit van de eicel en, bij de mens, zal de hele zaadcel (inclusief het flagellum) geïntegreerd worden in het cytoplasma van de eicel. Deze fusie zet een aantal mechanismen op gang:

- het weder opstarten van de meiose van de eicel die nu tot haar voltooiing komt dank zij het uitstoten van het tweede poollichaam, die de overvloedige chromosomen van de eicel met zich meevoert.
- de degranulatie van de korreltjes, perifeer gelegen in de eicel, waarvan de inhoud zich uitstort in de ruimte rond de eicel en die door de zona pellucida te verharden, zal beletten dat een tweede zaadcel binnendringt (het blokkeren van de polyspermie).
- door het contact met stoffen in het cytoplasma van de eicel, zal het DNA van de kern van de zaadcel zich decondenseren (opzwellen) als voorbereiding op de “vermenging” met de chromosomen van de eicel.

Figuur 2 (zie annex) : de etappes van de bevruchting ²

2.2.2. De etappes van de bevruchting: het zygotestadium en de anomalieën bij de bevruchting

Veertien tot achttien uur na de ontmoeting tussen de geslachtscellen, kan men deze etappe van de bevruchting (het stadium ‘zygote’) gedurende enkele uren visualiseren (figuur 3); zo kan men aantonen dat de bevruchting plaats heeft gevonden en normaal is: de mannelijke en de vrouwelijke kernen zijn in het cytoplasma zichtbaar (de twee pronuclei), alsook de twee poollichaampjes, die duidelijk maken dat de meiose voltooid is. In dit stadium kan men een aantal anomalieën vaststellen die belangrijk zijn voor hetgeen volgt: de afwezigheid van bevruchting (geen pronuclei zichtbaar), de polyspermische bevruchting (meer dan twee pronuclei) of partenogenistische activatie (1 pronucleus).

Figuur 3 (zie annex) : het zygotestadium bij de bevruchting

¹ Englert Y., Brochure d'information de la clinique de F.I.V. , Hôpital ERASME, 1999, Université Libre de Bruxelles

² Leroy F., Puissant F., Camus M., Englert Y : Problems related to the laboratory part of treatment by in vitro fertilization and embryo transfer. Ann Biol Clin 1987; 45 :367-7

In geval van abnormale bevruchting kan verdere deling plaats vinden, maar dit zal tot abnormale embryo's leiden. In het geval van polyspermische bevruchting is er een teveel aan genetisch materiaal en de embryo's zullen zich niet meer dan enkele dagen ontwikkelen: men kent bij de mens geen inhoud van een miskraam en a fortiori geen geboorte met een dergelijke chromosomale samenstelling. In het geval van de parthenogenetische activatie spreekt men, wegens het ontbreken van mannelijk genetisch materiaal, van een parthenogenetisch embryo (of parthenoot), dat wel 46 chromosomen heeft (door verdubbeling van de chromosomen van de eicel), maar die komen alle voort van de moeder: ook deze embryo's zullen zich niet verder ontwikkelen, zeker niet verder dan het begin van de innesteling. Parthenogenese kan spontaan voorkomen [ze is zeldzaam bij zoogdieren maar komt frequenter voor bij meer primitieve dieren en er bestaat bij de mens een bijzondere vorm van tumor van de eierstok (het teratoom) die van parthenogenetische oorsprong is]; men kan ze echter ook induceren in het laboratorium. Het feit dat de parthenoten zich niet ontwikkelen, (hoewel ze het volledige aantal chromosomen hebben), werd bestudeerd en men heeft kunnen aantonen dat dit fenomeen te wijten is aan een biologische barrière die men 'genomische imprinting' noemt: sommige chromosomen van vaderlijke en moederlijke oorsprong hebben een bepaalde markering die ervoor zorgt dat een normale ontwikkeling van het embryo slechts mogelijk is, als de chromosomen van beide seksen aanwezig zijn. Het fenomeen van de genomische imprinting is een recent beschreven fenomeen tijdens de seksuele voortplanting met meerdere implicaties voor de oncologie³ vooral in de pediatrie en voor het ontstaan van een aantal tumoren (eierstoktumoren en specifieke tumoren van de zwangerschap nl mola hydatiforme en choriocarcinoom).

2.2.3. *De etappes van de bevruchting: de "vermenging" van het genetisch materiaal van de vader en de moeder en de eerste deling van het embryo*

Enkele uren na de observatie van het zygotestadium worden de twee pronuclei onzichtbaar onder microscopische waarneming. In feite zijn het de membranen van de twee pronuclei die worden opgelost zodat de chromosomen zich kunnen vermengen om een cel met 46 chromosomen te vormen. Dit fenomeen gaat samen met de eerste segmentatiedeling (eerste mitose) hetgeen verklaart dat men nooit één enkele bevruchte cel waarneemt met haar kern van 46 chromosomen: de vermenging van de chromosomen gaat gepaard met hun kopiëring in twee exemplaren (92 chromosomen) die elk een deel van het cytoplasma meenemen en zich splitsen in twee dochtercellen: dit tweecellig stadium vormt het einde van het bevruchtingsproces en het begin van het proces van celsegmentatie en -differentiatie dat in enkele maanden tijd zal leiden tot de vorming van een volwaardige foetus die voorzien is van het geheel van organen en functies die noodzakelijk zijn om onafhankelijk van het organisme van de moeder te overleven.

2.2.4. *De etappes van de embryonale segmentatie tot aan de innesteling*

Deze etappes duren vijf tot zes dagen (figuren 4,5 en 6). Zodra het tweecellig stadium bereikt is (ca 12 u na dit van de zygote) gaat het embryo zich regelmatig delen zodat men een stadium van 4 cellen heeft op de tweede dag na het begin van de bevruchting, dan een stadium 8, 16, enz. Tussen het stadium van 32 en 64 cellen vormt het embryo een compacter geheel van cellen (ze zijn hechter met mekaar verbonden, daar waar ze tot dan toe eerder losse verbindingen hadden) zodat het stadium 'morula' bereikt wordt en, de vijfde dag, zich een eerste holte vormt binnenin het embryo: deze holte, het blastocoel, verdeelt de cellen in twee groepen met uiteenlopende bestemmingen. De meeste cellen bedekken de wand van het blastocoel en zullen de annexen vormen (moederkoek, extra-embryonale membranen); een

³ Ezzel C.: Genomic imprinting and cancer: J NIH Research 1994; 6: 53-59

minderheid van cellen vormen een groepje van 20 tot 30 cellen (de kiemknop) die aan de oorsprong zullen liggen van de foetus, maar die nog volledig ongedifferentieerd zijn. Dit stadium, van de blastocyst, is het laatste dat zich nog ontwikkelt binnen de zona pellucida, dus in dezelfde ruimte van ongeveer 130 micron (0,130 mm) waarbinnen de zygote zich bevond. Bij het vermenigvuldigen werden de cellen steeds kleiner en er zijn er een honderdtal op het ogenblik dat het embryo ontluikt (*hatching* in het Engels) tegen het einde van de vijfde dag of op de zesde dag na het begin van de bevruchting. Rond hetzelfde moment (zesde, zevende dag) zal het embryo, dat zich tijdens die dagen verplaatst heeft van het distale einde van de eileider tot aan de baarmoeder, zich moeten innestelen om een verbinding met het organisme van de moeder tot stand te brengen.

Figuur 4 (zie annex) : stadium II / stadium IV

Figuur 5 (zie annex) : compact stadium van de morula

Figuur 6 (zie annex) : Expanded blastocyst/ Hatching blastocyst

2.2.5. Na de innesteling

Zodra ze zijn ingenesteld ontwikkelen de cellen van de wand van de blastocyst progressief dit actief interactiegebied met het moederlijk organisme dat noodzakelijk is voor het aanvoeren en afvoeren van de voedings- en afvalstoffen, vereist door de fantastische ontwikkeling van de cellen van de embryonale knop. Enkele van de 20 tot 30 cellen van de interne celmassa zullen nog een bijdrage leveren tot de ontwikkeling van de moederkoek; 7 dagen na de innesteling en 14 dagen na het begin van de bevruchting zullen de overige cellen een ronde platte schijf vormen (de kiemschijf) van een halve mm diameter, die bestaat uit ongeveer 2000 cellen die over twee 'kiembladen' verdeeld zijn. Dan begint de 'gastrulatie', die in ca 4 dagen de tweebladige structuur zal omvormen in een structuur met drie kiembladen van waaruit de grote groepen van organen van de foetus tot stand zullen komen⁴: (zeer schematisch)

het eerste kiemblad ('ectoderm') leidt tot de huid en het zenuwstelsel;

het tweede kiemblad ('mesoderm') leidt tot de spieren, de botten, het vaatsysteem en het urogenitaal systeem

het derde kiemblad ('endoderm') loopt uit op het spijsverteringsstelsel en het ademhalingsstelsel.

Een van de eerste tekenen van de gastrulatie (15de tot 16de dag) is het verschijnen van de primitiefstreep in de kiemschijf, die de aanloop betekent tot de vorming van de neurale buis, die aan de grondslag ligt van de hersenen en het ruggenmerg. Deze etappe betekent het einde van de mogelijkheid van het ontstaan van eeneiige tweelingen en dus het begin van een onomkeerbare individualisering van het embryo. Dit ontwikkelingsproces (neurulatie) vangt aan op de 18de dag en eindigt op de 28ste dag met de sluiting van het hoofd uiteinde van de neurale buis. Van dit ogenblik af zullen de hersenen, het ruggenmerg en de zenuwen zich verder ontwikkelen om dan later functioneel te worden. Dat is echter een langdurig proces dat slechts na de geboorte wordt afgesloten, wanneer de langste motorische zenuwen (die de spieren van de onderste ledematen bedienen) functioneel zullen worden. Pas enkele maanden na de geboorte zijn die zenuwen in die mate voltooid dat ze progressief het kind toelaten te gaan zitten en dan te lopen.

⁴ Tuchman-Duplessis H : Embryologie, fascicule 1, Masson et Cie Ed. Paris 1968

HOOFDSTUK III. Begripsdefinities

Wie de discussie betreffende het ‘embryo *in vitro*’ op het vlak van de principes ten gronde wil voeren, kan deze thematiek niet los zien van de meer algemene problematiek betreffende de menselijke reproductie en de ontwikkeling van een menselijk organisme tot aan de geboorte. Deze problemen kwamen vroeger al aan de orde naar aanleiding van de verspreiding van de moderne contraceptie en vooral van de abortuskwestie; daarna werden ze geactiveerd door de ontdekking en het succes van de *in vitro fertilisatie*. Thans staat, in het kader van het stamcellenonderzoek, de vraag hoe men met embryo’s om moet gaan, opnieuw centraal. Men zou geneigd kunnen zijn de vragen die ons gesteld worden te beperken tot het embryo *in vitro*, wegens het feit dat momenteel alleen experimenten op deze embryo’s beoogd worden. Hierbij zou men echter op kunstmatige wijze het *ethisch* debat verengen. Embryo’s *in vitro* vormen slechts één van de mogelijke stadia in de prenatale ontwikkeling van het menselijke organisme en men kan de principiële ethische discussie slechts dan grondig voeren wanneer ze op het geheel van die prenatale fasen betrekking heeft.

Daarom zijn een aantal leden van het Raadgevend Comité overtuigd dat het noodzakelijk is de vraag hoe wij ons tegenover het embryo *en* de foetus moeten gedragen, heel algemeen te behandelen, vooraleer we een concrete toepassing, bv. het onderzoek inzake stamcellen, kunnen beoordelen.

Deze thematiek werd in de ethische en juridische discussies betreffende de biomedische activiteiten vaak geformuleerd als een vraag naar ‘het *statuut* van het embryo en de foetus’, en dit werd dan soms verder gepreciseerd als de vraag of men aan het embryo of de foetus in meerdere of mindere mate het statuut van *persoon* kan toekennen. Om verwarring in de discussies te vermijden lijkt het daarom van belang de betekenis van deze begrippen nader te onderzoeken.

3.1. Statuut

Men gebruikt soms de term ‘statuut’ (bv. van het embryo) op zo’n wijze dat de indruk gewekt wordt dat het hier een eigenschap betreft die men door empirisch onderzoek (bv. van dat embryo) kan detecteren.

3.1.1. Een aantal leden van het Raadgevend Comité vinden het daarom nuttig de hier volgende analyse van dit begrip voor te stellen.

De term ‘*statuut*’ (Fr. statut, E. status, D. Status/Stand) dateert in zijn huidige brede betekenis uit de 20ste eeuw⁵.

Deze brede betekenis werd vooral ontwikkeld binnen de *sociologie* (Weber, Linton). Het was de bedoeling de *positie* van een individu te karakteriseren binnen het sociaal netwerk, in verband met de dimensies ‘macht’, ‘invloed’ en ‘aanzien’, los van de strikt ‘juridische status’ of van de omvangrijker omschrijving ‘klasse’.

Deze ‘status’ (statuut) wordt bepaald door de *relaties* van het individu binnen het sociaal geheel en deze hangen zelf af van de erkenning door de anderen. (Je bent bv. alleen ‘rijk’, als de gemeenschap je eigendomsrechten erkent.).

⁵ Aanvankelijk verwees het Latijnse woord ‘*status*’ naar een wettelijke toestand gekenmerkt door rechten en plichten; hiervoor werd in het Nederlands de term ‘staat’ gebruikt (burgerlijke -, huwelijkske -; vergelijk: ‘*état civil*’, - marié, civil status, marital -, Zivilstand, Ehestand). De uitbreiding naar een meer algemene (aanvankelijk sociaal-economische) betekenis vindt men reeds bij Stuart Mill (1848): “*the status of a day-labourer*”.

Hoewel de term ‘statuut’ ook gebruikt wordt in verband met onderlinge relaties tussen niet menselijke wezens, willen we ons in de huidige context tot het menselijke domein beperken.

De definitie luidt dan als volgt: “Het *statuut* van een entiteit E is de *positie* ervan ten overstaan van een groep of een gemeenschap van mensen, in functie van de relaties die tussen E en die mensen bestaan. Dit statuut komt tot uiting in de wijze waarop E en die omgeving zich tegenover elkaar zullen *gedragen* en het wordt bepaald door de *gevoelens*, de *attitudes* die ze *bij elkaar opwekken*, en, op langere termijn door de *waarden en normen* die bij de betrokkenen leven”⁶.

Afhankelijk van de *aard van de vermelde relaties*, en de gedragingen en gevoelens die ermee gepaard gaan, maakt men vooral een onderscheid tussen het *socio-economische*, het *juridische* en het *ethische* statuut. Dit laatste beïnvloedt de ethisch relevante gedragingen en gevoelens die men tegenover de bedoelde entiteit moet vertonen.

Het *statuut* van een entiteit is dus *niet* een kenmerk dat rechtstreeks uit de natuurwetenschappelijk vaststelbare eigenschappen ervan voortvloeit, maar hangt af van de (*min of meer bewuste*) *gedragingen en attitudes*, *waarden en normen*, of van een *bewuste* consensus of meerderheid binnen een gemeenschap.

Het *juridisch* statuut wordt bepaald door wetten of jurisprudentie. Het *socio-economisch* statuut hangt grotendeels af van de positie die men inneemt in de economische productie- en transactieprocessen, en van de financiële situatie.

Betreffende het *ethisch* statuut suggereren veel gegevens dat ook hier maatschappelijke factoren een wezenlijke rol spelen, met het gevolg dat zo’n statuut door historische en/of culturele omstandigheden bepaald is. (Zo zijn de statuten van slaaf of lijfeigene nagenoeg verdwenen en ook het huidige statuut van de fabrieksarbeider verschilt grondig van dit van de 19de eeuw.)

Het is een boeiende vraag in welke mate en door welke invloeden al deze types van statuut verschillen en evolueren naargelang van de culturen en periodes. De leden van het Comité die deze definitie voorstellen, loochenen het filosofische en wetenschappelijk belang van deze vragen niet, maar beklemtonen vooral dat *binnen een bepaalde cultuur of periode*, het statuut van een entiteit op de eerste plaats een maatschappelijk gegeven is, dat essentieel samenhangt met de attitudes van de mensen tegenover die entiteit. Hierbij betwist men niet de rol van de eigen kenmerken van die entiteit bij het ontstaan van de attitudes, maar men maakt een onderscheid tussen het *statuut* zelf en de *oorzaken* die het ontstaan van het statuut beïnvloeden; deze laatste zijn meestal het resultaat van een interactie tussen de eigenschappen van die entiteit en de attitudes en waardeschalen van de betrokken mensen. De interactie tussen de eigen karakteristieken van het menselijk embryo enerzijds en het waardeoordeel en het moreel aanvoelen anderzijds, komt uitvoerig ter sprake in het Hoofdstuk IV van dit advies. Daar worden immers enkele belangrijke opvattingen besproken betreffende de vraag welke criteria bepalend zijn en doorslaggevend bij het toekennen van een ethisch statuut aan het menselijk embryo.

3.1.2. *Andere leden van het Comité* kunnen het niet volledig eens zijn met de opvattingen hierboven ontwikkeld over het ethisch statuut van een bepaalde entiteit binnen een mensengemeenschap. Ze vinden dat men een onderscheid moet maken tussen, enerzijds het *feitelijk* ethisch statuut van een entiteit (mens, embryo,...) en anderzijds sommige ethische waarden die zij als essentieel, transcultureel en universeel beschouwen. In hun visie hangen

⁶ Voorbeelden: ‘Het statuut van *first lady* in de VS’; ‘het statuut van drugsverslaafde’; ‘Het statuut van beschermd dier in de Belgische wetgeving op de dierenbescherming’; ‘Het statuut van statenloze’.

deze universele waarden samen met de menselijke natuur en zijn ze niet het eenvoudig resultaat van een consensus of een meerderheidsakkoord. Deze leden zijn van mening dat, ook al is het mogelijk dat een bepaalde maatschappij die of die waarden niet erkent, deze toch bestaan als een voorwaarde van menselijkheid. Bijvoorbeeld, het is niet omdat sommige maatschappijen genocide hebben aanvaard, dat die een positieve ethische waarde vertegenwoordigt.

Daarbij dringt zich uiteraard de vraag op hoe deze universele waarden gevonden en omschreven kunnen worden.

Voor sommigen, die zich bv. terugvinden in het erfgoed van Kant (of andere filosofen), staat het reflecterend rationeel filosofisch denken toe dergelijke waarden te erkennen op basis van de rationaliteit van de menselijke geest. Bijvoorbeeld, de uitspraak volgens dewelke de menselijke persoon altijd tevens moet beschouwd worden als doel op zichzelf, en nooit als louter middel, kan worden voorgehouden als universeel geldend, ongeacht de vraag of een bepaalde concrete maatschappij die waarde erkent of niet.

Anderen vinden dat ze het universeel karakter van bepaalde ethische stellingen kunnen baseren op hun godsdienstige overtuigingen. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de katholieke kerk en voor sommige christelijke kerken, die een absolute waarde toekennen aan 'het menselijk leven vanaf zijn natuurlijk begin', waarbij ze ervan uitgaan dat het leven gewild is en geschonken wordt door God: de mens kan er dus niet over beschikken.

Nog anderen, die een stroming volgen die dichter staat bij de fenomenologie en bij de menswetenschappen, achten het mogelijk sommige waarden als universeel te poneren op basis van onderzoek op het gebied van de geschiedenis, de psychologie en de sociologie. Zij beschrijven zo de taboe van de moord en soms die van de incest, als constitutieve voorwaarden van het psychisme en van de mensenmaatschappij. Wat betreft de taboe van de moord, de meest fundamentele, daarvan onderstrepen ze niet in de eerste plaats het negatief aspect, dat voor de hand ligt, nl. het verbod medemensen van dezelfde maatschappij te doden. Zij vinden er vooral een universele positieve waarde in: iedere mens moet het leven van zijn medemensen aanvaarden en hen zelfs een 'goed leven' (Ricoeur) toewensen. Zij zien in deze universele waarde de grondslag van de sociale bindingen, die de mensen ertoe gebracht hebben culturen en beschavingen op te bouwen.

Degenen die deze positie verdedigen beschouwen de menselijke maatschappijen als opgenomen in een historisch proces van vooruitgang, niet alleen op wetenschappelijk, maar ook op ethisch vlak. Zij gaan ervan uit dat de mens in staat is langzamerhand een beter begrip te krijgen en een betere toepassing tot stand te brengen van de ethische waarden die noodzakelijk zijn om het welzijn van de individuen en de ordening van de maatschappij te garanderen. Zij onderstrepen bv. dat de menselijke maatschappijen stilaan gekomen zijn tot het veroordelen van de slavernij, tot de erkenning van de gelijkheid van man en vrouw, van de gelijkwaardigheid van alle mensen, van de noodzaak om de zwaksten te helpen, enz..

De leden van het Comité die op deze wijze de idee verdedigen van het bestaan van universele ethische waarden, gaan er niet van uit dat de instemming van een meerderheid binnen een maatschappij alleen volstaat om de positieve waarde te garanderen - in verband met het menselijk welzijn - van om het even welke ethische regel, of om het even welk wetsvoorstel dat deze maatschappij zou aanvaarden via een meerderheid of een consensus op een bepaald moment van haar geschiedenis. Zij vinden dat de wetgever en de wetten die hij uitvaardigt, blijk moeten geven van een pedagogische bekommernis: de vooruitgang van het geheel van de maatschappij in de richting van een bewustwording en een betere realisatie van deze universele waarden.

Deze universele waarden kunnen hun uitdrukking vinden zowel door gevoelens en handingen die algemeen worden begrepen en gedeeld, als onder de vorm van eerder abstracte algemene beginselen. Her reële probleem bestaat erin men moet pogen dit te laten samenvallen met de concrete beslissingen. Deze laatste vragen de actieve inbreng van een groot aantal elementen: politieke, economische, wetenschappelijke, sociologische,

relationele, cultureel symbolische, enz.. Dit heeft tot gevolg dat het in feite moeilijk is op lange termijn de ethische gevolgen te voorzien van beslissingen die hier en nu noodzakelijk zijn.

3.2. Statuut van het embryo

In het *natuurwetenschappelijke* vertoog beschrijft men hoe een eikel na de bevruchting door een zaadcel een aantal delingen en andere ontwikkelingen doorloopt. In verband met de menselijke reproductie noemt men bij conventie dat wat zich tot de 56ste dag ontwikkelt, het *embryo* en dat wat vanaf de negende week tot aan de bevalling groeit, de *foetus*; soms noemt men een embryo tot 14 dagen een *pre-embryo*, maar de zinvolheid van het gebruik van deze term wordt betwist.

We moeten opmerken dat vanaf het ontstaan en de rijping van de gameten tot aan de geboorte een continue ontwikkeling plaats vindt. Hierbinnen maakt men, zoals in iedere wetenschap, indelingen op basis van het tot uiting komen van bepaalde karakteristieken of het versnellen van bepaalde processen. Het is methodologisch echter niet verantwoord deze indelingen over te dragen *op een ander type van vertoog, ethisch of juridisch*, zonder een grondige argumentatie van ethische of juridische aard.

De *strikt wetenschappelijke* benadering van die opeenvolgende stadia kan op zichzelf geen ethisch evaluatieve of normatieve termen bevatten: beschrijvingen van de ontwikkeling van het embryo van een muis, van een chimpansee of van een mens, zullen wel verschillen vertonen, maar die zijn alleen gebaseerd op objectief vaststelbare gegevens. Voor de wetenschap als zodanig bestaat het enig wezenlijk verschil tussen die embryo's in het feit dat ze van een verschillende soort zijn.

Mensen, en meer bepaald ook wetenschapsmensen, maken deel uit van een *menselijke maatschappij* en die maatschappij kan wel in een *ethische* of *juridische* context een uiteenlopend statuut toekennen aan embryo's van mensen tegenover die van andere dieren. Indien dit het geval is zal ook de onderzoeker, die als mens niet neutraal kan blijven, daarmee rekening moeten houden in zijn gedragingen en attitudes tegenover het menselijk embryo.

De leden van het Raadgevend Comité die van oordeel zijn dat het statuut van embryo en foetus maatschappelijk bepaald is, zien hiervan een bevestiging in het feit dat bij historische en culturele vergelijking uiteenlopende stellingnamen naar voren komen. Vaak hebben die in een eerste benadering betrekking op de vraag of en in welke mate het menselijk embryo of de foetus deel hebben aan het statuut dat aan menselijke *personen* toekomt. Deze leden steunen hun overtuiging op een historische analyse (zie kaderartikel).

Bondig historisch overzicht van de attitudes die samenhangen met het statuut van het embryo en de foetus

Hoewel de vergelijkende studie van culturen en godsdiensten interessante gegevens kan verschaffen, lijkt het vooral nuttig het statuut van embryo en foetus te belichten in die culturen die op de onze een invloed hebben uitgeoefend. Bepaalde spontane attitudes binnen onze bevolking kunnen immers door deze voorgeschiedenis bepaald zijn.

In het *Oude Nabije Oosten* werd de ongeboorte vrucht als een *object* beschouwd (de waarde was iets minder dan die van een ploeg).

Dat was ook het geval in de *Bijbel*: Ex. 21, 22-23. Deze passus is de enige die expliciet voor het statuut van embryo en foetus relevant is. Ze heeft dan ook eeuwenlang een beslissende invloed uitgeoefend. Dat blijkt o.m. uit de Joodse traditie zoals die bv. in de

Talmud tot uiting komt: de overwegende opvatting is die welke het statuut van mens aan het embryo en de foetus ontzegt. Ook nog bij Maimonides (12de eeuw) krijgt de foetus pas het statuut van mens (en is foeticide dus verboden) zodra bij de bevalling het hoofd te voorschijn gekomen is.

Vermoedelijk werkt dezelfde invloed nog na in de *Arabisch-islamitische cultuur*; zo schrijft o.a. Avicenna (11de eeuw) naast contraceptieve, ook abortieve middelen probleemloos voor.

Bij de *Grieken* en de *Romeinen* moest de vader het pasgeboren kind aanvaarden (*tollere liberum*) vooraleer men het in de mensenmaatschappij opnam; vergelijkbare gebruiken bestonden in veel andere culturen. Ook hier lijkt dus geen bijzonder statuut van embryo's en foetussen te bestaan.

In de *Griekse filosofie* ontstaat bij Aristoteles, onder invloed van zijn onderscheid tussen 'materie' en 'vorm', de vraag wanneer het embryo 'vorm' krijgt, 'bezield' wordt (na 40 dagen bij een jongen, na 90 dagen bij een meisje). Deze benadering ligt aan de grondslag van een *verschillend statuut* tussen een gevormde en een niet gevormde foetus: hoewel Aristoteles (zoals Plato) in bepaalde gevallen abortus aanvaardt, raadt hij die bij een bezield embryo af. De Stoïcijnse filosofie daarentegen ontkende een eigen statuut van de foetus.

Deze laatste stellingname beïnvloedde vermoedelijk het *Romeins Recht*, dat het embryo (en de foetus) als een onderdeel van de moeder beschouwt (*mulieris portio est vel viscerum*). De rechten van een kind (bv. erfrecht) worden wel berekend vanaf de conceptie, maar onder voorwaarde dat het levend en levensvatbaar geboren is.

De bovenvermelde passus (Exodus, 21, 22-23) had ook op het *Christendom* een beslissende invloed, weliswaar via de *Griekse vertaling* ervan in de *Septuagint* (3de-2de e.v.C.). Onder Aristotelische invloed werd in deze vertaling een onderscheid gemaakt tussen een ongevormde en een gevormde foetus (*exeikonismenon*): in het eerste geval wordt bij abortus een vergoeding betaald, in het tweede volgt de doodstraf.

Weliswaar vindt men in het *Nieuwe Testament* geen aanduidingen betreffende het statuut van het embryo of de foetus (dit wordt door de meerderheid van de deskundigen – ook katholieke – bevestigd) maar toch ontstaat reeds vroeg (begin 2de eeuw) een radicale afwijzing van contraceptie en abortus, nl. in de *Didachè* en de *Brief van Barnabas*.

Zo ontstond een dubbele traditie. (a) Die waarin men, onder invloed van deze beide teksten, niet alleen abortus, maar ook contraceptie als *moord* beschouwde. Hier werd dan ook geen onderscheid gemaakt tussen vroege of late vrucht. (b) Onder invloed van de Septuagint-vertaling voorzag men voor een *foetus informis* (tot 40 dagen) geen bijzonder statuut: de straffen bij abortus waren dezelfde als voor contraceptie, maar voor abortus na deze periode (*foetus formatus*) golden dezelfde straffen als voor moord. In het *Oosten* had, onder invloed van Basilius, vooral de eerste opvatting invloed; in het *Westen* kreeg, via de interpretatie van Augustinus en Hieronymus, de tweede het overwicht. Dit werd in het kanoniek recht bevestigd door het *Decretum Gratiani* (1140) en in de theologie door *Petrus Lombardus* (1154). In 1588 poogde paus Sixtus V opnieuw het eerste principe (a) door te drukken, maar reeds in 1590 herriep paus Gregorius XIV dit standpunt en keerde terug naar het principe (b). Slechts in 1869 schafte de Kerk het onderscheid tussen *foetus informis* en *foetus formatus* af.

Uit deze merkwaardige ontwikkeling mag men niet afleiden dat het vroege embryo niet beschermd werd - zowel contraceptie als abortus waren immers verboden -, maar wel dat het niet het statuut van 'mens' kreeg, wat bij de *foetus formatus* wel het geval was.

Deze visie moet een diepe impact gehad hebben op de mentaliteit bij de brede massa's, want ook in het *strafrecht* van de *Westeuropese* landen bestond sinds de Middeleeuwen een onderscheid tussen een vroege en late abortus (wat een verschillend statuut veronderstelt van de vroege en late 'vrucht'). Abortus was moord vanaf het moment van 'bewegen' van de foetus (*quickening*). Dit onderscheid tussen vroege en late abortus verdween in de 18de eeuw uit het strafrecht, maar de straf voor abortus werd niet gelijkgesteld met moord, wat opnieuw een verschillend statuut impliceert tussen embryo-foetus enerzijds en kind anderzijds.

Tenslotte wordt voor het *burgerlijk recht* van de Westerse landen een menselijk organisme slechts een ‘persoon’, een volwaardig rechtssubject, als het levend en levensvatbaar geboren is.

Men kan stellen dat de algemene houding tegenover abortus in de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw zeer negatief werd, wat wijst op een hoge beschermingsgraad van embryo en foetus. Sinds de jaren ’60 echter evolueert de mentaliteit weer in omgekeerde richting. Dat blijkt uit de discussies en de wetswijzigingen in verband met abortus. Gaandeweg immers hebben meer en meer instanties van uiteenlopende aard zich in positieve zin uitgesproken voor het toelaten van eerste-trimesterabortus op nogal ruime indicaties (biologen, gynaecologen, juristen, filosofen, theologen...). Hetzelfde geldt voor ‘conservatieve’ en ‘reformistische’ rabbijnen en ook voor de Britse Anglicaanse en de Amerikaanse Episcopale Kerk, de Methodistische Kerk, The American Baptist Convention, enz.. Hieruit blijkt in elk geval dat zij *aan het embryo niet een statuut* toekennen dat met dit van een pasgeborene vergelijkbaar zou zijn.

Tenslotte hebben een groot aantal landen, die samen meer dan drie vijfde van de wereldbevolking omvatten, een wetgeving ingevoerd die een eerste-trimester abortus op ruime criteria toelaat. Ook dat impliceert dat voor velen het statuut van het *embryo* duidelijk verschilt van dat van een *pasgeboren kind*.

(Voor referenties betreffende deze gegevens, zie: Vermeersch, E., *Legalisering van abortus*, Mededelingen van het Centrum voor Milieufilosofie en Bio-ethiek, RUG, 1998.).

Andere leden van het Raadgevend Comité stellen vast dat de christelijke kerken steeds de waarde van het menselijk embryo hoog hebben ingeschat. De houding die men innam ten opzichte van het menselijk embryo werd mee bepaald door de (beperkte) wetenschappelijke kennis van dat ogenblik en door filosofische overwegingen. Hoewel consensus bestond over de opvatting dat elk menselijk embryo, van bij zijn ontstaan, recht had op bescherming, was er discussie over het ogenblik waarop het menselijk embryo een ziel kreeg, gegeven dat van belang was voor de zielzorg in het geval van abortus. Naarmate meer inzicht groeide in het ontstaan van nieuw menselijk leven, ontstond vrij snel het inzicht dat menselijk leven van bij de conceptie geheiligd is.

In deze benadering blijkt de waarde van het menselijk embryo hieruit dat elk nieuw menselijk leven ons herinnert aan het mysterie van de schepping. De mens wordt geschapen als beeld en gelijkenis van God. Er is dus iets goddelijks in elk nieuw menselijk leven. Vervolgens blijkt de waarde van het menselijk embryo uit de diepe zorg en bekommernis die God toont voor elk menselijk leven, van bij zijn aanvang. Dit aanvoelen wordt in Psalm 139 verwoord: “U hebt mijn nieren geschapen/Mij samengevlochten in mijn moeders schoot./ Dank voor het ontzagwekkend wonder dat ik ben,/Voor het wonder van uw werken, hoe ga ik U ter harte./ Mijn gebeente had voor U geen geheimen/Toen ik in het verborgen werd gemaakt,/Werd samen geweven in de diepten van de aarde.”

Ook de incarnatie en menswording van Jezus beklemtonen het mysterie van het menselijk leven. De menswording impliceert dus een goddelijke dimensie in het menselijk bestaan. Dit wordt o.m. geïllustreerd in de kindsheidsevangelies. De Amerikaanse gezaghebbende moraaltheoloog Richard A. McCormick verwoordt dit als volgt: “In other words, the biblical story teaches us to think of unborn children in a very special way (1982)”. Tenslotte, maar zeker niet het minst belangrijk leert het voorbeeld van Jezus Christus dat het niet in het minst de kleinsten en de zwaksten zijn die onze aandacht verdienen, en dat zij evenveel, indien niet meer, respect verdienen als de sterken en machtigen van deze wereld. Samenvattend stellen deze leden dat het menselijk embryo in zich een uitnodiging draagt om met eerbied te worden benaderd.

3.3. De menselijke persoon

3.3.1. Vanuit een *natuurwetenschappelijk* oogpunt kan men bij conventie datgene wat zich ontwikkelt vanaf de menselijke zygote tot aan de definitieve afbraak van de hersenen van een menselijk lichaam, *een organisme van de species homo sapiens* noemen. Vijftien dagen na de bevruchting spreken we van een *individu* of *individueel organisme* van deze soort (na ongeveer 14 dagen is splitsing in tweelingen immers niet meer mogelijk).

Sommige leden van het Comité wijzen erop dat uit historisch en vergelijkend cultuuronderzoek blijkt dat die wezens die we vanuit een wetenschappelijk oogpunt ‘organismen van de menselijke soort’ noemen, nooit in hun totaliteit als echte *mensen* werden beschouwd (of als leden van de stam of de clan). Om ‘mens’ te zijn werd in sommige culturen zelfs de pasgeborene eerst aan een *ritueel van opname* onderworpen. Maar vooral werden in bijna alle maatschappijen *foetussen* niet tot de mensengemeenschap gerekend en er heeft *nooit* een *cultuur* bestaan waarin *embryo*’s unaniem als ‘volwaardige mensen’ werden beschouwd.

Daar staat tegenover dat sommige culturen, en met name de christelijke, reeds vroeg strenge verbodsbepalingen tegen, vooral late, abortus kenden, waaruit men kan afleiden dat men aan de ‘*foetus formatus*’ of de foetus na ‘*quickening*’ een bijzonder statuut toekende.

De vraag over *de aard van dit bijzonder statuut* werd vaak gesteld onder de volgende vorm: “Vanaf welk ogenblik bekomt zo’n organisme het statuut van ‘mens’ of van ‘menselijke persoon?’”. Ook in de abortusdiscussie werd de vraag over de toelaatbaarheid ervan soms op deze wijze geformuleerd. De reeds vermelde leden van het Comité zijn van mening dat een heldere discussie over deze thema’s slechts dan vruchtbaar kan verlopen, wanneer men voor dezelfde inhoud en systematisch dezelfde, nauwkeurig gedefinieerde terminologie gebruikt. Zoniet loopt men het gevaar inhoudelijke problemen te verwarren met onenigheden inzake woordgebruik⁷.

⁷ Indien men bv. de volgende vraag stelt: “*Wanneer begint het menselijk leven?*”, kan men daarmee bedoelen:

- (a) Vanaf welke periode in de evolutie van de hominiden kan men deze wezens ‘mensen’ noemen?
- (b) Wanneer ontstaat een nieuw *uniek* organisme van de menselijke soort (dat niet voor verdere splitsing vatbaar is)?
- (c) Wanneer ontstaat een organisme van de menselijke soort, met een nieuw uniek genoom (maar dat eventueel voor verdere splitsing vatbaar is)?
- (d) Wanneer ontstaat een uniek organisme van de menselijke soort dat binnen een bepaalde maatschappij alle mensenrechten krijgt toegekend?
- (e) Wanneer ontstaat een uniek organisme van de menselijke soort dat volgens bepaalde individuen of groepen alle mensenrechten *zou moeten* toegekend krijgen?

De eerste vier vragen kunnen via wetenschappelijk onderzoek een antwoord krijgen dat een brede consensus zal meedragen.

- (a) ca 200.000 jaar geleden, afhankelijk van een conventie onder de specialisten;
- (b) ten laatste 14 dagen na de conceptie;
- (c) bij de conceptie;
- (d) afhankelijk van de wetgeving: in België bv.: als dat organisme levend en levensvatbaar geboren wordt.; [...]
- (e) Het antwoord op deze vraag zal van *uiteenlopende aard* zijn, naargelang van de standpunten van degenen die aan het debat deelnemen.

Andere leden van het Comité zijn, in verband met de laatste drie alinea's, van oordeel dat de mensengemeenschap met toenemend respect de rechten van de mens waardeert. Dit blijkt o.m. uit verschillende initiatieven inzake ontwikkelingshulp, afschaffing van de slavernij, afschaffing van de doodstraf, e.d. Dit respect is ingegeven door een houding van eerbied tegenover het kwetsbare menselijke leven, wat voor velen er ook toe leidt het leven van een menselijk embryo "als een persoon" te willen eerbiedigen.

De eerstbedoelde leden van het Comité (zie punt 3.3.1., alinea 2) wensen nog te beklemtonen dat men bij het stellen van vragen en het formuleren van antwoorden ook rekening moet houden met de context of het type van vertoog waarin de discussie plaats vindt. Als men met 'mens' bedoelt: 'een organisme van de soort *homo sapiens*', dan bevindt men zich normaal in de *wetenschappelijke* context. Wanneer men de term 'mens' echter in een *antropologisch*, *ethisch* of *juridisch* vertoog gebruikt, wat in het huidige debat meestal het geval is, dan moet men de definities *binnen deze vertogen* onderzoeken, vooraleer men de vraag kan beantwoorden.

3.3.2. In verband met de uitdrukking 'menselijke persoon', stellen *dezelfde leden van het Comité* (punt 3.3.1., alinea 2) uitgaande van hun antropologische, etische en juridische inzichten, de volgende analyse voor.

De *filosofische antropologie*, die in de Middeleeuwen *psychologie* werd genoemd, stelde o.m. de vraag wat de wezenskarakteristieken zijn van de mens, bv. in tegenstelling met, aan de ene kant de dieren, en, aan de andere kant, de engelen, de duivelen en God.

Reeds bij Aristoteles kwamen hierbij twee aspecten naar voren: de mens heeft een lichaam zoals de dieren, maar hij beschikt bovendien over de rede: hij is dus een 'redelijk dier' (*zōion logon echon, animal rationale*). De christelijke traditie gebruikte eveneens dit dubbel criterium: zo kon men de mens zowel van de dieren als van de engelen onderscheiden.

Tijdens de Renaissance werd deze middenpositie van de mens, en tevens zijn mogelijkheid om *vrij* te kiezen voor het hoogste of het laagste, als de kern van zijn *waardigheid* beschouwd (Pico de la Mirandola: *De dignitate hominis* - Over de menselijke waardigheid).

Bij latere filosofen zoals Descartes, Pascal, Locke, werd als wezenlijk kenmerk van de mens vooral de nadruk gelegd op het bewustzijn en het zelfbewustzijn als bron van vrijheid. Bij Angelsaksische empiristische filosofen en Franse materialisten werd daarnaast beklemtoond dat de mens een wezen is dat genieting en/of geluk nastreeft en daar ook recht op heeft.

Kant vormde dit *antropologisch* vertoog om tot een *ethisch* vertoog. Het zelfbewustzijn van het handelend ik is datgene wat de mens radicaal van de gewone dingen (inclusief de dieren) onderscheidt; dat hem tot een *persoon* maakt, die vrij beslissingen neemt, maar daarvoor ook de volle verantwoordelijkheid draagt. Dit persoon-zijn vormt de grondslag van zijn menselijke *waardigheid*. Een *persoon* is volgens Kant een wezen dat door zijn *vrijheid*

De hier bedoelde leden van het Comité vinden het gewenst dat men telkens uitlegt of men vraag (e) bedoelt, of de andere vragen en dat men bij het debat geen nieuwe termen invoert zonder die vooraf gepreciseerd te hebben. Als men het bv. heeft over 'zwakke' of 'kwetsbare' wezens, is het nuttig duidelijk te maken over welke organismen men het heeft: ook embryo's van dieren kan men immers zwak of kwetsbaar noemen.

Spreeken over 'menselijk leven', 'individu', 'persoon', zonder nauwkeurige en consequent volgehouden definitie, maakt een helder debat onmogelijk.

steeds doel op zichzelf is en dat men derhalve nooit tot het statuut van louter middel mag herleiden.

Sinds de Amerikaanse *Declaration of Independence* (1776) en de Franse *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* (1789), werd in brede kringen de gedachte verspreid dat aan het mens-zijn onvervreemdbare *rechten* verbonden zijn: vooral leven, vrijheid en geluk. Het *ethisch* appel van Kant om ieder mens doel op zichzelf te laten zijn, krijgt daarnaast nu ook een *juridische* dimensie. De traditionele vragen die de *filosofische antropologie* stelde, betreffende het *wezen* van de mens: zijn relatie met God, met de kosmos, met de medemensen, en betreffende zijn inzicht in zichzelf en de zingeving van zijn bestaan, worden nu onvermijdelijk gekoppeld aan het *ethisch* denken en het *rechtsdenken*.

Men zou dus verwachten dat de vraag welke wezens voldoen aan de kenmerken om een 'persoon' te zijn in kantiaanse zin, of een 'drager van mensenrechten', een antwoord zal vinden in deze zoektocht naar het *wezen* van de mens. Maar zo heeft het westerse denken zich niet ontwikkeld: de vraag naar de *juiste omschrijving van de verzameling van wezens* die drager zijn van deze rechten, werd in het filosofisch denken zelden gesteld.

Dat hing samen met het feit dat bij het nadenken over de *essentiële kenmerken* van de mens, zowel in de filosofie als in menswetenschappen (zoals de sociologie en de culturele antropologie) vooral de *volwassen mens* als prototype gold.

De karakterisering '*animal rationale*' van Aristoteles en Thomas, de '*roseau qui pense*' van Pascal, de mens waar '*Selbstbewusstsein*' '*Selbstzweck*' wordt bij Kant, het *wezen* 'dat niet *moet*, maar *wil*', van Schiller, 'het dier dat beloven, liegen en folteren kan' van Schopenhauer, 'het vererende dier' van Nietzsche, 'dat neen kan zeggen' van Scheler, '*the tool making animal*' van Franklin, het *Dasein* tussen '*Geworfenheit*' en '*Entwurf*', van Heidegger, of dat geen *Ich* kan zijn zonder een *Du*, van Buber, enz. enz.; al deze 'beslissende' kenmerken zijn niet toepasselijk op een pasgeboren baby en evenmin op een zwaar demente grijsaard en dezelfde opmerking geldt voor die 'mensen' die *instituties* in stand houden en daar een *rol* in vervullen, volgens de sociologie, of die welke *culturele scheppingen* voortbrengen en doorgeven volgens de culturele antropologie.

Kortom, datgene wat in de wijsbegeerte of de menswetenschappen vermeld wordt als *wezenlijk* kenmerk van 'de mens' of 'de persoon', lijkt niet altijd toepasbaar op de hele verzameling van die wezens aan wie wij traditioneel de *ethische* of *juridische* rechten willen toekennen, m.a.w. die welke we in die context als een 'persoon' of een 'volwaardige mens' willen beschouwen.

Het *wezen* dat bedoeld wordt in ongeveer alle algemene uitspraken over 'de mens' in de wijsgerige antropologie of in de wetenschappen van de mens, noemen we – in de hier voorgestelde benadering – '*de mens - of de persoon - in antropologische zin*'. Welnu, bij onderzoek van de relevante teksten blijkt dat deze 'persoon' minimaal aan de volgende voorwaarden beantwoordt.

Het is een *wezen* van de menselijke soort dat gekenmerkt is door uniciteit; dat *bewustzijn* heeft, d.w.z. subject is van gewaarwordingen (en/of waarnemingen); dat *zelfbewustzijn* heeft, d.w.z. zichzelf en de eigen gewaarwordingen als voorwerp van bewustzijn kan hebben; dat *lijden* en *geluk* kent; dat *verlangens* heeft, en de ervaring te beschikken over een *autonome wil*.

Het is een onloochenbaar empirisch gegeven dat een embryo of een foetus, maar ook zelfs een pasgeboren kind of een diep demente grijsaard, geen 'mensen' of 'personen' zijn *in deze antropologische zin*.

Toch worden bv. wel de pasgeborenen en de dementen traditioneel beschouwd als dragers van de mensenrechten, hoewel daar veelal geen uitvoerige argumentatie voor geboden werd.

De verklaring van deze leemte op het gebied van de fundering ligt vooral in het feit dat we, in verband met de *ethische* en *juridische* rechten, traditioneel over twee *eenvoudige*

criteria beschikken, die lange tijd tot weinig betwisting aanleiding gaven: de geboorte en de dood.

Men maakt dus, zonder veel analyse, spontaan een onderscheid tussen (a) de mens - of de persoon - in de antropologische betekenis, en, (b) de mens - of de persoon - als wezen waaraan de maatschappij op ethisch of juridisch vlak *rechten*, of een *statuut* toekent.

Voor de omschrijving van de verzameling bedoeld onder (b), is de definitie vermeld onder (a) moeilijk hanteerbaar omdat de grenzen te vaag zijn (bv. vanaf welk ogenblik krijgt een kind de essentiële kenmerken van 'de mens'?). Daar staat tegenover dat de omschrijving door de criteria 'geboorte' en 'dood', wel praktisch (en juridisch) goed hanteerbaar was, maar toch op het principiële vlak problemen stelde. Zo kon men het recht op vrijheid 'funderen' door te verwijzen naar het *feit* dat mensen over zelfbewustzijn en een streven naar autonomie beschikken; maar strikt genomen geldt deze fundering alleen voor die wezens die *in de antropologische zin* mensen zijn.

De recente ontwikkeling van de biomedische wetenschappen brengt met zich mee dat men het leven kunstmatig kan verlengen en verkorten, zodat de 'dood' als natuurlijk criterium in het gedrang komt. Ook in de diverse stadia van het reproductieproces grijpt men in, met als gevolg dat ook het 'levensbegin' vaak geen natuurlijk gegeven meer is. De verzameling bedoeld onder (b) wordt dus moeilijker omschrijfbaar.

Dat brengt sommigen ertoe, vooral in verband met problemen rond de reproductie, een derde verzameling (c) te gebruiken om het begin- en eindpunt voor het toekennen van de mensenrechten vast te leggen, nl. de verzameling van 'organismen van de soort *homo sapiens*', zoals die in het verloop van de *natuurwetenschappen* voorkomt. Zoals verder nog zal blijken, leidt deze keuze echter tot een hele reeks nieuwe problemen (zie bv. 4.2. en 4.4.1.). (Bv., moeten we mensen in persisterende vegetatieve status onbepaald behandelen als 'volwaardige mensen', en moeten we te allen prijze alle embryo's - eventueel met zware handicaps - ter wereld doen komen, ook als deze poging de moeder in gevaar kan brengen?)

Heel algemeen kan men nu reeds zeggen dat het weinig zinvol is voor het afbakenen van grenzen voor de oplossing van ethische en juridische problemen, een beroep te doen op criteria die niet voor dit soort oplossingen werden ingevoerd. Meer concreet uitgedrukt, als de mensengemeenschap grenzen wil trekken in de loop van het menselijk reproductieproces, met het oog op het toekennen van rechten en het stellen van normen, dan moet dit gebeuren na een zorgvuldig afwegen van de voor- en nadelen van die criteria zelf voor het algemeen en individueel welzijn. De stadia die de wetenschapsmensen binnen hun domein onderscheiden, zijn met betrekking tot die menselijke afwegingen irrelevant.

We besluiten met betrekking tot de 'menselijke persoon', dat men het volgend onderscheid moet maken. Er zijn (1) de termen 'mens' of 'persoon' in de *antropologische zin* van het woord, waarbij vooral op descriptieve wijze wordt onderzocht wat kenmerkend is voor een doorsnee volwassen mens. In deze context is een omschrijving van de bedoelde verzameling moeilijk, maar niet zo belangrijk. (2) Daarnaast zijn er de termen 'volwaardige mens' of 'persoon' in de *ethisch-juridische* betekenis. De criteria voor de omschrijving van deze verzameling zijn zeer belangrijk, wegens hun impact op het maatschappelijk leven. Bij deze omschrijving moet men met enkele feitelijke gegevens rekening houden, maar uiteindelijk gaat het om een maatschappelijke *beslissing* door een meerderheid of bij consensus, na een ethisch-juridisch debat.

In verband met het embryo en de foetus komt dit erop neer, zoals reeds vermeld, dat de vraag niet is welk statuut ze *hebben*, maar welk statuut de maatschappij eraan zal *toekennen*.

Deze vraag is vergelijkbaar met die welke we betreffende bepaalde *dieren* kunnen stellen. Ook uit de natuurwetenschappelijke beschrijving van deze organismen volgt niet met evidentie dat ze een bepaald statuut hebben. Rekening houdend met het feit dat ze gevoelens

van pijn en welzijn lijken te hebben die met de onze vergelijkbaar zijn, kan men argumenten ontwikkelen om ze een bepaald statuut *toe te kennen* dat onze gedragingen ertegenover inperkt of stimuleert.

3.3.3. De onder 3.3.2. ontwikkelde gedachtegang wordt niet door alle leden van het Comité gedeeld. De leden bedoeld onder 3.1.2. hebben een andere opvatting over de filosofische antropologie en meer bepaald zijn ze van mening dat er *intrinsieke* kenmerken van het embryo en de foetus bestaan die de maatschappelijke keuzes dwingend richten of beperken. Volgens deze leden is een belangrijk intrinsiek kenmerk van het menselijk embryo zijn finaliteit. Daarmee wordt bedoeld dat het embryo als 'organisme van de soort homo sapiens' de elementen bevat van een groeiproses waardoor, dankzij een inherente dynamiek (potentialiteit), volgens een welbepaald ontwikkelingsschema een menselijk individu tot stand kan komen⁸

HOOFDSTUK IV. Ethisch statuut van het embryo

In hoofdstuk V zal duidelijk worden dat, in verband met de toelaatbaarheid van experimenten op embryo's *in vitro*, *grosso modo* de volgende standpunten bestaan. (1) Volgens sommigen zijn experimenten op embryo's totaal ontoelaatbaar. (2) Anderen vinden dat embryo's *in vitro* (ongeacht hun oorsprong) die geen deel (meer) uitmaken van een reproductieproject, voor onderzoek toegankelijk zijn zoals embryo's van andere dieren, onder de voorwaarde dat ze na het experiment vernietigd worden. Nog anderen zijn van mening dat menselijke embryo's steeds een zeker respect verdienen en dat leidt de enen tot de opvatting: (3) dat alleen experimenten op 'overtallige' of 'restembryo's' (van een stopgezet reproductieproject) toelaatbaar zijn, anderen besluiten dat, (4) indien de restembryo's voor het experiment niet geschikt zijn, men ook embryo's met het oog op experimenten tot stand mag brengen.

Bij het onderzoek van de *principiële* ethische opvattingen inzake het statuut van het embryo die tot deze conclusies leiden, stellen we vast dat aan deze vier praktische richtlijnen niet vier duidelijke fundamentele posities beantwoorden. Bovendien wordt het opstellen van een samenhangend overzicht nog bemoeilijkt door het feit dat sommige posities alleen betrekking hebben op het embryo *in vitro* terwijl andere hun fundering juist zoeken in een totaalconcept betreffende het statuut van embryo en foetus samen.

Men kan een eerste onderscheid maken tussen (1°) wat men 'externalisten' zou kunnen noemen, of 'intentionalisten', die vinden dat het statuut van het embryo *in vitro* alleen bepaald wordt door de *intenties* die *anderen*, in casu de ouders ermee hebben. En (2°) de 'internalisten', die hun opvatting over het statuut vooral laten bepalen door karakteristieken van het *embryo zelf*. (3°) Maar men kan ook met beide aspecten rekening houden.

Binnen de groep van de 'internalisten' kan men volgens verschillende criteria een onderscheid maken: er zijn de 'essentialisten' die vinden dat het statuut bepaald wordt door intrinsieke kenmerken van het embryo en de 'conventionalisten' die beklemtonen dat het statuut door conventie binnen een maatschappij bepaald wordt. Volgens een ander criterium ziet men aan de ene kant diegenen die duidelijke scheidingslijnen vastleggen voor de

⁸ Cf. *Encyclopédie philosophique universelle, Les Notions philosophiques*, I, p. .994, s.v. *Finalité* : 'Parmi ces faits de finalité, on mentionne la régulation et la régénération des embryons, c'est-à-dire la faculté que possède, à un certain stade de développement, un fragment de l'organisme d'édifier l'organisme tout entier ou d'en reconstituer une région ou un organe'.

aanvang van een bepaald statuut: we noemen ze ‘fixisten’, en anderen die een continue, graduele ontwikkeling vaststellen: ‘gradualisten’. (Tussen deze criteria en deelgroepen zijn tussenvormen mogelijk).

Degenen die de ‘externalistische’ of ‘intentionalistische’ positie aanhangen, onderscheiden zich hierdoor duidelijk van alle anderen; we behandelen ze als eerste: **groep (a)**. Sommige standpunten die in de literatuur te vinden zijn, worden door geen enkel lid van het Comité aangehangen, we zullen ze slechts bondig vermelden. Wel schenken we een bijzondere aandacht aan twee posities die in elk geval in brede kring verdedigd werden. De positie van de ‘Congregatie voor de Geloofsleer’ (4.2.1.), waarvan men mag aannemen dat een deel van de Belgische bevolking ze aanhangt, noemen we **groep (b)**. De verdedigers van het ‘potentialiteitsargument’ (4.3.), dat een ruime weerklank heeft gekregen, noemen we **groep (d)**. **Onder groep (c)** rangschikken we diegenen die een absolute beschermwaardigheid van het embryo voorstellen vanaf de 15de dag, en een meer beperkte tijdens de eerste 14 dagen; de motiveringen voor dit standpunt kunnen uiteenlopend zijn. Degenen die in grote lijnen akkoord gaan met de ‘gradualistische’ positie (uiteengezet in 4.4), behoren tot **groep (e)**; ook hier kunnen nog onderlinge verschillen bestaan.

Noch de volgorde van behandeling van deze standpunten, noch uit de omvang van de teksten die eraan gewijd worden, mag men enige gevolgtrekking afleiden betreffende het aantal van de Comitéleden die ze verdedigen.

De uiteenzettingen hieronder worden telkens aan één van de groepen toegeschreven; indien dit niet gebeurt, gaat men ervan uit dat ze een consensus uitdrukken.

4.1. Het ‘intentionalistische’ (externalistische) uitgangspunt betreffende het morele statuut van embryo en foetus: de wil van de ouders (groep (a))

Sommige ethische theorieën gaan ervan uit dat alleen bestaande personen belangen en dus rechten hebben. Dit principe moeten we in die zin aanpassen dat niet-bestaande wezens rechten hebben indien ze in de toekomst als personen zullen bestaan. Een embryo of foetus heeft dus geen recht om geboren te worden (geen recht op leven) maar heeft wel rechten indien het zal geboren worden. Mogelijke toekomstige personen hebben rechten en belangen indien men de intentie heeft of de mogelijkheid openhoudt dat ze werkelijke personen zullen worden.

In deze positie wordt een variabele ethische status aan het embryo toegekend maar het grootste verschilpunt met de ‘gradualistische’ positie is dat de ethische status in zeer grote mate wilsafhankelijk is, d.w.z. of men het embryo als een toekomstig persoon moet beschouwen, is afhankelijk van de beslissing van bestaande personen. De eigenschap ‘toekomstig’ is geen inherente maar een toegekende eigenschap.

Deze intentionele positie sluit aan bij de idee dat het aan de mens toekomt om zin te geven aan de natuurlijke gebeurtenissen: de waarschijnlijkheid dat een bepaald proces (bevruchting, zwangerschap) tot een bepaald resultaat (geboorte) zal leiden, wordt bepaald door de intentie van de bevoegde personen en de betekenis die zij eraan geven. De intentionele positie kent geen morele status toe op grond van fysieke ontwikkelingen en eigenschappen en vermijdt zo het probleem waarmee de gradualistische positie telkens weer wordt geconfronteerd, namelijk dat men moet uitleggen waarom een bepaalde

ontwikkelingsfase een bepaalde morele status en beschermwaardigheid oplevert.

Een embryo *in vivo* of *in vitro* kan worden geschaad, maar enkel in de zin dat de toekomstige persoon die uit dit embryo geboren zal worden, schade zal lijden. Zo is er zelfs preconceptuele schade mogelijk, namelijk wanneer schade wordt berokkend aan de gameten waaruit later een persoon zal voortkomen. - In Hiroshima werden kinderen geboren met handicaps tengevolge van straling waaraan hun ouders vóór hun conceptie onderworpen werden door de atoombom.- De zorg die men moet dragen voor bepaald materiaal, zij het de gameten of het embryo, heeft dus niets te maken met de eigenschappen van het materiaal zelf, maar met het feit dat het gebruikt wordt (of dat de mogelijkheid daartoe bestaat) bij de aanmaak van een persoon.

De status die we toekennen aan het embryo heeft zijn gevolgen voor de handelingen die we ermee uitvoeren. Binnen de IVF-praktijk bestaan talrijke regels die in overeenstemming zijn met het bovenstaande beginsel. Gedurende een IVF-behandeling worden meerdere embryo's aangemaakt. Indien embryo's defecten vertonen of om welke reden ook geen kans maken op implantatie, worden ze vernietigd. De geschikte embryo's worden teruggeplaatst of ingevroren. Men doet grote inspanningen om te zorgen dat de latere terugplaatsing van de embryo's mogelijk blijft zonder schade te berokkenen aan de mogelijke toekomstige personen.

Wanneer na een bepaalde periode de intentionele ouders beslissen dat ingevroren embryo's noch voor donatie aan anderen, noch voor terugplaatsing bij zichzelf in aanmerking komen, kunnen ze die laten vernietigen, of vrijgeven voor wetenschappelijk onderzoek (ze worden daarna vernietigd). De embryo's maken dan niet langer deel uit van een ouderlijk project⁹. Ze verliezen met die beslissing de status van mogelijk toekomstig persoon die ze tot op dat ogenblik bezaten.

Het is eveneens mogelijk om reeds voor de conceptie te beslissen dat een embryo enkel voor onderzoek zal worden gebruikt. Het is bijgevolg geen toekomstige persoon en krijgt ook geen overeenstemmende status en bescherming. Een embryo heeft geen belangen als zodanig, maar geniet uitsluitend beschermwaardigheid als voorloper van een toekomstige persoon. In deze optiek bestaat er dus na ouderlijke toestemming voor onderzoek, geen ethisch onderscheid tussen '*overtallige embryo's*' en '*onderzoeksembryo's*'.

Uit deze visie volgt ook dat embryo's die voor onderzoek en experimenten worden vrijgegeven niet langer voor terugplaatsing in aanmerking komen. De experimenten kunnen immers schadelijk zijn voor het embryo en zo voor de persoon die er mogelijk uit voortkomt. Deze clausule wordt in de meeste verklaringen over embryo-onderzoek opgenomen. Het niet samengaan van experiment en terugplaatsing stelt problemen voor de overgang van experimenteel onderzoek naar klinische toepassing. Indien men na een experimentele toepassing toch tot terugplaatsing wil overgaan, is een strikte controle en beperking van de experimentele ingrepen noodzakelijk, ter bescherming van de persoon die eruit kan ontstaan en moet het experiment noodzakelijk gericht zijn op een therapeutisch voordeel voor de toekomstige persoon.

In de overgrote meerderheid van de gevallen wordt de ethische status aan een embryo toegekend door de intentionele ouders, die meestal ook de verstrekkers van de geslachtscellen zijn. Zij kunnen door het geven van een bestemming beslissen over de toekomst van hun embryo's. Donoren van gameten kunnen in een eerste stap het gebruik van hun materiaal aanduiden. Zij bepalen of de embryo's voor voortplanting of voor wetenschappelijk onderzoek worden gebruikt. Indien ze voor voortplanting zijn voorzien, kunnen de intentionele ouders in tweede instantie wel beslissen om de embryo's te

⁹ Zie advies over de bestemming van ingevroren embryo's nog niet uitgebracht

vernietigen of af te staan voor onderzoek. Wanneer de donoren aangeven dat hun gameten enkel voor de aanmaak van embryo's voor wetenschappelijk onderzoek mogen worden gebruikt, kunnen anderen later die bestemming niet wijzigen.

Ook het belang dat wordt toegekend aan de fysieke ontwikkeling is ondergeschikt aan de intentie. Zolang het embryo deel uitmaakt of kan uitmaken van een ouderlijk project en zolang de vrouw de intentie heeft om haar zwangerschap uit te dragen, gaat de fysieke ontwikkeling door en vergroot de mogelijkheid dat een persoon zal geboren worden. De fysieke ontwikkeling is vanzelfsprekend een noodzakelijk gegeven om uiteindelijk een bestaand persoon te worden. Maar die ontwikkeling heeft op zich geen dwingend karakter. De overgang van *in vitro* naar *in vivo* verandert niets aan de status van het embryo maar wel aan de beslissingsbevoegdheid van de vrouw in wie het embryo wordt geplaatst en aan het gewicht van de medische en psychologische risico's voor de vrouw.

In geval van een zwangerschap verliest de partner (indien van toepassing) in belangrijke mate de bevoegdheid om over het embryo of de foetus waarvan zij beide de intentionele ouders zijn te beslissen.

De uiterste grens van de beslissingsbevoegdheid van de vrouw over leven of dood ligt bij de levensvatbaarheid van de foetus (22 à 25 weken). Vanaf het ogenblik dat de foetus levensvatbaar is, is de zijnsstatus niet meer uitsluitend afhankelijk van de vrouw maar neemt de samenleving die bevoegdheid over. Een levensvatbare foetus heeft dus ongeveer dezelfde rechten als een pasgeboren kind.

De bovenstaande visie impliceert dat een embryo dat niet tot een toekomstige persoon zal uitgroeien een relatief geringe status krijgt. Deze status laat experimenten op embryo's toe. De embryo's krijgen een beschermwaardigheid die in overeenstemming is met die van ander schaars menselijk materiaal. Die beschermwaardigheid en het respect uit zich in de doelen van de experimenten en onderzoeken waarvoor de embryo's worden gebruikt. Onderzoek dat tot doel heeft fundamentele of praktische kennis of vaardigheden te verwerven op het vlak van de geneeskunde, en dat op korte of lange termijn kan leiden tot de ontwikkeling van methodes en middelen om het welzijn van de mensen te vergroten, is in overeenstemming met dit respect.

Commentaar

(1) *Sommige leden van het Comité* wijzen er op dat in deze visie de levensvatbaarheid van de foetus een *decisief moment* wordt waarop de maatschappij de bevoegdheid over het statuut van de foetus overneemt. Voor de keuze van dit moment wordt geen motivering aangevoerd.

Deze stellingname houdt geen rekening met het feit dat de levensvatbaarheid geen echte scheidingslijn vormt, maar sterk afhankelijk is van de inzet van medische technieken en dus ook van de vooruitgang ervan. Deze vooruitgang zou dus volgens het hier voorgestelde criterium meer en meer de zeggenschap van de ouders reduceren: in de limiet (kunstmatige baarmoeder) zou die zelfs bijna verdwijnen.

Verder kan de levensvatbaarheid slechts worden uitgedrukt in percentages van kansen op leven tegenover kansen op min of meer zware handicaps. De suggestie dat inzake de zwaarwichtige keuzes die in dit verband soms noodzakelijk zijn, "de maatschappij de bevoegdheid overneemt" is onrealistisch en voor velen ook onaanvaardbaar.

Bovendien is deze positie ook onverenigbaar met een zeer brede intuïtie, die in de meeste abortuswetten haar neerslag vond, nl. dat, hoe verder de zwangerschap gevorderd is, hoe zwaarwichtiger de redenen voor abortus moeten zijn, hetgeen impliceert dat men een groeiende beschermwaardigheid van de foetus aanneemt, ongeacht de wens van de moeder.

(2) *Andere leden* voegen hier nog aan toe dat ze het oneens zijn met een opvatting die elke ethische waarde van het embryo alleen laat afhangen van volwassenen die het omringen. Zij vinden dat de moeilijkheid van het probleem er precies in bestaat dat deze waarde zowel ontleend is aan de materiële menselijke oorsprong van het embryo als aan de intenties van de betrokken volwassenen. Zij vinden het onaanvaardbaar het statuut van het menselijk embryo te reduceren tot dit van een dierlijk embryo op basis van de intenties. Toch zijn de wijzen waarop deze leden hun positie funderen, onderling verschillend, en zelfs uiteenlopend, zoals verder zal blijken.

(3) Sommige leden hebben nog een ander bezwaar tegen de stellingen omtrent het « ouderlijk project ». Het is in hun ogen een bijzonder gevaarlijke ontwikkeling als het respect voor het embryo afhankelijk wordt gemaakt van de « intentie » van ouders. Eén van de mogelijke problemen met deze stelling is o.m. dat dan ook andere kwetsbare leden van de samenleving afhankelijk kunnen worden gemaakt van de « intenties » van anderen.

4.2. 'Fixistische' standpunten: duidelijke scheidingslijn voor de aanvang van het moreel statuut van embryo en foetus

Alle standpunten die we hierna in afdeling '4' bespreken, zijn geheel of gedeeltelijk 'internalistisch': ze houden rekening met karakteristieken van het embryo zelf, ongeacht de houding van anderen ertegenover. In de afdeling '4.2' worden die ethische visies behandeld die een goed omschrijfbaar moment voorstellen, vanaf wanneer men een embryo of foetus als een persoon moet behandelen, of, in andere termen 'morele status' moet toekennen. Het 'fixistisch' aspect van deze standpunten (duidelijke scheidingslijn) is niet in alle gevallen even scherp geformuleerd.

4.2.1. *Het radicale conceptie-criterium: het embryo als persoon (groep (b))*

1. Dit uitgangspunt komt op duidelijke wijze naar voren in het officiële standpunt van de *Rooms-katholieke Kerk*, inzake het embryo, zoals het werd uitgedrukt in de instructie *Donum Vitae* (DV) van de Congregatie voor de Geloofsleer (1987) en in de encycliek *Evangelium Vitae* van paus Johannes Paulus II (1995).

Volgens DV I,1 moet men de mens respecteren als een persoon vanaf het eerste ogenblik van zijn ontstaan. Zodra de eikel bevrucht is, begint een leven dat niet dit van de vader of de moeder is, maar dit van een nieuwe mens die zich uit zichzelf ontwikkelt. Hij/zij zal nooit meer menselijk worden indien hij/zij dit niet reeds is vanaf dit moment.

Vanuit een ethische optiek vereist het product van de menselijke conceptie het onvoorwaardelijke respect waarop moreel gezien ieder mens aanspraak kan maken. Dit impliceert dat men hem alle persoonsrechten moet toekennen en in de eerste plaats het onvervreemdbaar recht van ieder onschuldig mens op het leven. Hij heeft zoals ieder mens ook recht, in de mate van het mogelijke, op elke deskundige bijstand die zijn medische toestand vereist.

Het basisargument van dit standpunt ligt hierin. Ook al zou men in onzekerheid verkeren over het juiste moment van de bezieling van het embryo, toch blijft het in elk geval een 'potentiële persoon' - zoals het Franse *Comité Consultatif National d'Ethique* het formuleert - een persoon in wording. Zelfs als er twijfel zou bestaan over het statuut van het embryo, moet men in geval van onzekerheid uit voorzichtigheidsoverwegingen voor het maximale respect kiezen.

Daaruit volgt dat in het medisch onderzoek *ingrepen op het embryo* verboden zijn,

tenzij men de morele garantie heeft dat noch het leven noch de integriteit van het toekomstig kind, of zijn moeder gevaar lopen.

Experimenten op embryo's zonder rechtstreeks therapeutisch doel voor die embryo's zelf, zijn ontoelaatbaar.

Het is immoreel menselijke embryo's voort te brengen voor gebruik als biologisch materiaal. Het vernietigen van embryo's die door IVF werden bekomen voor loutere onderzoeksdoeleinden, is een zeer ernstig vergrijp. Ook het invriezen van embryo's is een inbreuk op het respect dat mensen verdienen.

Volgens de katholieke Kerk moet de *staat* het recht op leven en fysieke integriteit van elke mens, van de conceptie tot de dood, erkennen. De wet moet uitdrukkelijk verbieden dat mensen, ook in het embryonaal stadium, behandeld worden als experimentele objecten, verminkt en vernietigd worden.

2. Deze stellingname, die men soms de 'rigoristische' noemt, vindt men ook terug bij sommige katholieke filosofen (bv. E. Schockenhoff, L. Honnefelder, O. O'Donovan, e.a.). Zij twifelen er niet aan dat het menselijk leven begint bij de versmelting van zaad- en eikel en dat het van dan af onder de bescherming van de wet staat. Het is volgens deze auteurs absurd een kosten- batenanalyse te maken tussen het recht van het menselijk embryo om te leven en het gebruik van dit embryo voor onderzoeksdoeleinden. Een dergelijke afweging zou immers indruisen tegen de democratische rechtsorde, zelfs als deze afweging uitsluitend in uitzonderingsgevallen zou gebeuren. Men verwerpt ook de suggestie dat er pas vanaf de innesteling in de baarmoeder sprake zou zijn van 'menszijn' in de volle betekenis van het woord: de 'aanne' van het kind door de moeder heeft geen fundamentele gevolgen voor het statuut van het embryo en het eventuele 'niet-aannemen' van het embryo door de moeder bezorgt geen vrijbrief om op dat embryo onderzoek te verrichten.

Hun visie wordt vaak filosofisch onderbouwd aan de hand van het zgn. aristotelisch-thomistisch substantialisme. Het dynamisch-evolutieve is volgens dit ontologisch substantialisme accidenteel, terwijl het wezenlijke, permanente en funderende de substantie is. Vanaf de conceptie is er een nieuwe substantie, die - op grond van een goddelijke scheppingsact - "beziel" is, dit betekent, begaafd met een geestelijke ziel. En daar de ziel het principe van denken, willen en handelen is, is het embryo een persoon in act vanaf de conceptie. Dat de denk- en wilsactiviteit zich slechts progressief manifesteert, is van de orde van het "accident" (*accidens*) en stelt geenszins de subsistente werkelijkheid van het embryo als geestelijke substantie of persoon ter discussie. Deze substantialiteit is integendeel de dragende grond voor de volstrekte continuïteit in het biologisch ontwikkelingsproces van het embryo.

Commentaar

Het 'rigoristische', scherp 'fixistische' standpunt roept de volgende kritieken op.

(1) Volgens sommige leden van het Comité houdt dit standpunt geen rekening met de stelling verdedigd onder '3.1.1. en 3.3.1.' hierboven. Die stelling wijst op het onderscheid tussen een *natuurwetenschappelijk* en een *ethisch* vertoog: een *ethisch statuut* is niet een *feit*, dat logisch uit natuurwetenschappelijke gegevens volgt, maar is het resultaat van een consensus of van een meerderheidsbesluit binnen een maatschappij over het al dan niet *toekennen* van een bepaald statuut.

Ook wie deze stelling niet onderschrijft, blijft toch geconfronteerd met het feit dat geen enkele maatschappij in de wereldgeschiedenis ooit bij consensus of bij meerderheid een statuut van volwaardig persoon aan het vroege embryo heeft toegekend en tevens dat binnen theologische, ethische, juridische en biomedische kringen geen meerderheid in die richting bestaat of bestaan heeft. Om tegen dit brede aanvoelen in te gaan zou wel een verpletterende

argumentatie nodig zijn.

Deze leden wijzen ook op het feit dat de substantialistische visie van enkele van deze filosofen niet goed spoort met de positie van de ‘Congregatie voor de Geloofsleer’ die instemmend naar de notie ‘*personne potentielle*’ verwijst.

(2) *Sommige leden van groep (c)*, met een christelijke achtergrond, wijzen erop dat dit standpunt te eng gekoppeld is aan het normen- en waardenstelsel van een bepaalde periode, hetgeen onoverkomelijke moeilijkheden oproept voor het ethisch verantwoord oordelen en handelen. De ervaring leert dat een statisch wereldbeeld moeilijk in overeenstemming te brengen is met onze huidige kennis over de dynamiek van het leven en dus tot een discours leidt dat voor de meeste mensen nauwelijks te begrijpen, laat staan te aanvaarden is. Tenslotte laat een statisch wereldbeeld ook weinig ruimte voor de creativiteit zo eigen aan de mens. Als de mens ‘naar Gods beeld en gelijkenis’ geschapen is, dan is hij/zij ook tot medescheppen in staat. Embryo-onderzoek en het zoeken naar therapieën bij de behandeling van ernstige ziekten, kan vanuit die optiek beschouwd worden als het gebruiken door de mens van zijn door God geschonken mogelijkheden voor grotere ontplooiing van de schepping.

4.2.2. Alternatieve aanvangscriteria voor het persoon-zijn of morele status

Door de discussies inzake abortus, experimenten op embryo’s, foetale chirurgie (eventueel conflict moeder-foetus) enz. ontstond de vraag of men *intermediaire* stadia of momenten kon vinden betreffende het begin van een ethisch statuut, of van de persoonsrechten, tussen de bevruchting en de geboorte in. De hierna vermelde standpunten hebben gemeenschappelijk dat ze uiteindelijk tot duidelijke scheidingslijnen (*fixisme*) komen voor het al dan niet toestaan van bepaalde types van experimenten op embryo’s; maar wat betreft de argumentatietypes kunnen ze sterk van elkaar verschillen; ze zijn ook niet alle in dezelfde mate ‘fixistisch’.

4.2.2.1 Begin van volwaardig moreel statuut: 15de dag (groep c)

Een aantal leden van groep (c), van christelijke inspiratie, stemmen in met de bijdrage van R.A. McCormick, die een onderscheid maakt tussen genetische individualisering en ontwikkelingsindividualisering. Hij wijst er op dat een embryo van minder dan veertien dagen oud wel een genetische uniciteit bezit, maar dat dit nog voor deling vatbaar is en tot twee individuen met hetzelfde genoom aanleiding kan geven; pas in de latere ontwikkeling ontstaan volwaardige individuen. Daarom kan er een ethisch onderscheid gemaakt worden tussen het moreel statuut van het menselijk embryo vóór en na de veertiende dag. Dit is een ‘*fixistische*’ benadering in de zin dat er gekozen wordt voor een absolute beschermwaardigheid van het embryo na de veertiende dag. Toch wordt dit standpunt ook ‘*gradualistisch*’ genoemd omdat het ook een zekere - mindere - beschermwaardigheid vanaf de conceptie erkent, die niet uitsluit dat bepaalde experimenten met *overtallige embryo’s* plaats kunnen vinden vóór de vijftiende dag.

Vanuit deze visie blijft het tot stand brengen van embryo’s voor onderzoeksdoeleinden onaanvaardbaar. Enerzijds wijst men op de enorme belasting voor de vrouw die de oöcyten afstaat en anderzijds vindt men dat de kans dat het embryo als middel tot een doel gezien wordt, te groot. Het afzien van deze experimenten kan een beperking betekenen van onze mogelijkheden om het leed te verlichten, maar het alternatief zou zijn dat we een van de meest kwetsbare wezens op aarde zouden gebruiken en opofferen: het menselijk leven in zijn allerprilste begin.

4.2.2.2. Andere 'fixistische' voorstellen

a. *Helga Kuhse* en *Peter Singer*, die in hun ethische (utilitaristische) visie een centraal belang hechten aan pijn en welzijn van organismen, vinden dat de *moral status* van de foetus daar begint waar voor het eerst sprake kan zijn van gewaarwordingen. Op basis van wetenschappelijke studies vermoeden ze dat het embryo of de foetus een '*sentient being*' wordt ergens tussen de zesde en de twintigste week. Als absolute veiligheidsmaatregel stellen ze echter de 28ste dag voor.

b. *Baruch Brody* wijst op de analogie tussen het einde van de menselijke persoon, dat men thans bepaalt als het stoppen van de activiteit van het brein, en het begin ervan, dat dan zou samengaan met het ontstaan van de hersenactiviteit (*brain functioning*). Het persoon-zijn zou dus beginnen rond de zesde week.

c. Ruimer verspreid (volgens leden van groep (e)) is de opvatting dat de mensenrechten een aanvang nemen bij de *levensvatbaarheid* van de foetus buiten de baarmoeder. Afhankelijk van de medische omringing en van het risico op handicaps dat men bereid is te lopen, ligt dit 'moment' tussen 22 en 30 weken, of tussen een gewicht van 500 en 1500 gram.

Commentaar

Volgens *sommige leden van het Comité* blijkt uit deze enkele voorbeelden (men kan nog andere 'decisievolle' momenten voorstellen) dat dit zoeken naar een vast punt voor het ontstaan van de persoonsrechten, een hachelijke onderneming is; zij wijzen op het volgende.

(1) Bij alle voorgestelde criteria, zelfs bij de bevruchting, gaat het nooit om een *gebeurtenis* op een bepaald ogenblik, maar om een *proces* dat uren, dagen en zelfs weken in beslag kan nemen. Dat introduceert een vorm van gradualisme dat afbreuk lijkt te doen aan het decisief karakter van de scheidingslijn. Men zal dan toch een beroep moeten doen op een conventionele scheidingslijn, hoewel men die in de feiten zelf zou zoeken.

(2) Alleen reeds de vaststelling dat zoveel uiteenlopende voorstellen ter tafel liggen, suggereert dat er voor geen enkel criterium beslissende argumenten bestaan.

(3) De voorstellen vertrekken veelal van de boven bekritiseerde opvatting dat een *ethisch statuut* uit *natuurwetenschappelijke* gegevens afleidbaar is, terwijl die hoogstens het voorbereidend materiaal kunnen leveren voor het antwoord op de vraag welk statuut de maatschappij zal *toekennen*.

(4) In de Angelsaksische literatuur is het niet steeds duidelijk wat men met de uitdrukking '*moral status*' bedoelt. Bij sommigen (bv. Brody) is dit een alles-of-niets begrip: een wezen met *moral status* is een persoon. Bij anderen kan het een variabele karakteristiek zijn: men kan meer of minder *moral status* hebben en dat laat toe dit statuut af te wegen tegen andere waarden.

(5) Tenslotte wordt niet inzichtelijk gemaakt op welke gronden sommige types van experimenten vóór de decisieve scheidingslijn wel kunnen en andere niet.

4.3. Het embryo als ‘potentiële persoon’: een uitgangspunt voor morele status (groep (d))

Het hier bedoelde funderingscriterium verdient een aparte en enigszins grondiger behandeling, niet alleen omdat het herhaaldelijk in de recente literatuur voorkomt, maar vooral omdat het als uitgangspunt diende voor de adviezen van enkele belangrijke commissies: het Franse *Comité Consultatif National d’Ethique*, het *Comité permanent des médecins de la Communauté Européenne* en, tot op zekere hoogte, het Britse *Warnock Report*. Het criterium is niet ‘fixistisch’, omdat het vóór de geboorte geen duidelijk moment voorstelt voor het begin van de ‘persoon’, maar het is ook niet echt ‘gradualistisch’ omdat het niet uitloopt op een stijgende beschermwaardigheid van het embryo en de foetus naarmate men dichterbij de geboorte komt.

In de versie van het CCNE luidt dit principe als volgt: “*L’embryon humain doit être reconnu comme une personne potentielle... Cette qualification constitue le fondement du respect qui lui est dû* ». Het *Warnock Report* zegt: “*The objection to using human embryos in research is that each one is a potential human being*”¹⁰.

Zoals uit het *Rapport Ethique* blijkt, moeten we het uitgangspunt van het CCNE op een meer genuanceerde wijze interpreteren, dan meestal het geval is. Het Advies zegt niet zozeer dat het embryo een ‘potentiële persoon’ is, maar dat het als een ‘potentiële persoon’ moet worden erkend; dit laatste is niet een bewering over feiten, maar een *ethisch postulaat* waarrond men een zo ruim mogelijke consensus hoopt te realiseren. Ook het *Warnock Report* gaat in dezelfde richting waar het schrijft: “we hold the answer to such questions (of when life or personhood begin) in fact are complex amalgams of factual and moral judgements.”

Het blijft echter een probleem of deze subtiele distincties in de loop van de teksten worden volgehouden, en vooral of de lezers zich daar altijd bewust van zijn.

Commentaar

- Over deze verwijzing naar ‘potentiële persoon’ of ‘persoon in wording’ kan men zonder betwisting twee opmerkingen maken.

(a) Deze formuleringen wekken bij de eerste confrontatie de indruk een duidelijke betekenis te hebben: ze lijken iets uit te drukken wat intuïtief inzichtelijk en aannemelijk is en openen daardoor de weg in de richting van een ruime consensus.

(b) Ze hebben historisch een belangrijke rol gespeeld omdat ze een uitweg leken te bieden tussen twee als extreem ervaren posities: de ‘rigoristische’, die stelt dat bij de conceptie een volwaardige persoon ontstaat, en de strikt natuurwetenschappelijke die geen essentieel (ethisch) verschil ziet tussen een dierlijk en een menselijk embryo. Deze formulering bood een opening naar een compromis dat een zeker respect voor het embryo garandeert, zonder daarom de aanvaardbaarheid van sommige types van experimenten volledig uit te sluiten.

- Een aantal leden van groep (e) wensen er echter op te wijzen dat deze waardevolle rol nu uitgespeeld is, omdat bij nadere analyse een aantal onoverkomelijke zwakheden aan

¹⁰ (a) “*Avis relatif aux recherches sur les embryons humains in vitro et à leur utilisation à des fins médicales et scientifiques (15/12/1986)*”; de uitdrukking ‘*personne potentielle*’ werd ook reeds gebruikt in een Advies van 22 mei 1984, maar pas in het « *Rapport éthique* », Annex bij het Advies van 15/12/86, wordt de ethische betekenis ervan verduidelijkt. (b) “*A Question of life, The Warnock Report on human Fertilisation and Embryology, 1985*”

het licht komen.

(1) De betekenis van de term ‘potentieel’ wordt in de bovenvermelde teksten niet geanalyseerd. Dit laat vermoeden dat men die zo helder vindt dat het nagaan van het gebruik via de gewone woordenboeken kan volstaan. Daar vindt men dat deze term wijst op iets wat mogelijk is, wat *kan* bestaan, vaak in tegenstelling tot iets wat ‘actueel’ is, wat *echt* bestaat. Het enig positief aspect van de definitie lijkt de verwijzing naar ‘mogelijkheid’ te zijn, maar daar staat tegenover, vooral in het Frans, een eerder negatieve connotatie: wat slechts ‘potentieel’ is, is zeker niet ‘reëel’, bestaat dus niet als zodanig.¹¹

Ook de filosofische traditie brengt in dit opzicht weinig verheldering. Men vindt dit begrip alleen binnen het aristotelische denken en zelfs daar blijft de betekenis vaag en wordt slechts via analogieën uitgelegd. In de hedendaagse filosofische encyclopedieën komt deze term nauwelijks of niet voor. Dit lijkt nogal beperkt voor een concept dat een centrale rol moet spelen in het ethisch en zelfs juridisch vertoog inzake het embryo¹².

Er zijn in de recente literatuur een aantal kritische besprekingen verschenen van dit gebruik van het concept. Men komt daarin tot het besluit dat het heel moeilijk is een adequate definitie te formuleren omdat de term, naargelang van het type van vertoog of de aard van de contexten, heel uiteenlopende betekenissen kan hebben. Uit de toepassing van deze term in de uitdrukking ‘potentiële persoon’, kan men dus moeilijk ondubbelzinnige besluiten afleiden. Er is wel overeenstemming over het feit dat wat ‘potentieel’ is, zeker niet ‘actueel’ of reëel is. Maar dit maakt het heel twijfelachtig of men op een ‘potentiële persoon’ de *kantiaanse* norm kan toepassen, die stelt dat men een ‘persoon’ nooit tot een statuut van louter middel mag herleiden, hij is steeds doel voor zichzelf.¹³

(2) De onduidelijkheid over de implicaties van deze ‘potentialiteit’ is ook gebleken bij de concrete toepassingen van het concept.

In de ‘Instructie’ *Donum Vitae* van de *Congregatie voor de Geloofsleer* (1987) vormt de uitspraak dat het embryo een ‘potentiële persoon’ is, een schakel in de argumentatie die

¹¹ *Oxford English Dictionary*: “potential...possible as opposed to actual; existing in posse or in a latent or undeveloped state, capable of coming into being or action. *Litttré*: « qui existe en puissance; se dit par opposition à actuel. ». *Dictionnaire du français contemporain*: « se dit d’une chose qui existe en puissance, virtuellement mais non réellement. ». *Robert*: « qui existe en puissance, opposé à actuel ». *Nouveau Larousse Universel*: « qui n’est qu’en puissance ».

¹² In de *Notions Philosophiques* (3.279 blz.) van de *Encyclopédie Philosophique Universelle* verwijst de term ‘potentiel’ alleen naar ‘énergie potentielle’ een begrip uit de fysica; wel wordt de term ‘puissance’ besproken, maar in een hoofdzakelijk aristotelische benadering die niet toelaat het begrip ‘potentieel’ te verhelderen. De index van de *Encyclopedia of Bioethics* (2.950 blz.), die meer dan 6000 termen bevat, vermeldt noch ‘potential’ noch ‘potentiality’. In de *Encyclopedia of Philosophy* (Paul Edwards, 4.205 blz.) wordt in een tiental regels verwezen naar het gebruik door Aristoteles en het afwijzen van de term door Ockham; een definitie vindt men er niet. Voor de recente *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (1998, 10 vols), geldt hetzelfde. In de index (479 blz.) van de vierdelige *Dictionary of the History of Ideas* (Philip P. Wiener, 2.531 blz) komen de termen ‘potential’ en ‘potentiality’ niet voor.

¹³ Zie bv. Fagot-Largeault, Anne, Les droits de l’embryon (foetus) humain, et la notion de personne potentielle, *Revue de Métaphysique et de Morale*, 3 (1987), pp. 361-385; Singer, Peter, & Dawson Karin, IVF technology and the argument from potential, *Philosophy and Public Affairs*, 17 (1988), 87-104; Buckle, Stephen, Arguing from potential, *Bioethics*, 2 (1988), 227-253; Hottois, G. et Missa, J.-N., *Nouvelle encyclopédie de bioéthique* (2001), blz.643-644

ertoe leidt elke vorm van experimenteren op embryo's te verbieden.

In het *Warnock Report* leidt deze formule wel tot een aantal procedurele restricties betreffende de omgang met embryo's, maar niet tot het verbieden van experimenten, zelfs niet als ze alleen voor het onderzoek tot stand komen.

In het *Advies van het CCNE* van 1986 komt men, vertrekkend van hetzelfde uitgangspunt, tot het besluit dat wel het onderzoek op overtallige embryo's toelaatbaar is, maar dat het tot stand brengen van embryo's voor het onderzoek, *totaal verboden moet worden*.

(3) Maar ook voor het CCNE ligt blijkbaar de draagwijdte van dit principe niet onwrikbaar vast. Immers, in het *Advies* van 18 januari 2001 wordt voorgesteld op dit laatste verbod *twee uitzonderingen* te voorzien. (a) Om nieuwe reproductietechnieken te valideren vooraleer ze in Frankrijk toelaatbaar zijn, mag men, exclusief voor het onderzoek embryo's tot stand brengen. (b) Dit laatste mag - althans volgens een meerderheid binnen het CCNE - ook gebeuren in het kader van onderzoekingen betreffende therapeutisch klonen. Op te merken valt dat deze laatste verruiming gebeurt ondanks de uitdrukkelijke uitspraak (in hetzelfde *Advies*) dat embryo's die door kloneren van een somatische celkern ontstonden, *hetzelfde statuut* hebben als die welke uit normale reproductie voortkomen.

De reden van deze gewijzigde visie over de ethische impact van het hier bedoelde principe, vindt men in de volgende passus: "Les travaux sur le clonage dit thérapeutique des embryons humains vont inéluctablement se développer dans divers pays..... Le fait d'y renoncer rendrait la société française dépendante des recherches poursuivies à l'étranger ... ».¹⁴

• *Enkele leden van groep (c)* reageren positief op deze vertaling van een minimale consensus omtrent een delicaat ethisch thema in een pluralistische samenleving en wensen hierbij het volgende op te merken.

De auteurs die deze stelling bijtreden, willen twee uitersten vermijden: enerzijds de reductie van het embryo tot een aanwas van het moederlijk lichaam op grond waarvan het niet meer eerbied verdient dan eender welk celweefsel, en anderzijds de biologistische gelijkstelling van het embryo als menselijke persoon zonder meer. Daarom beschouwen zij, in de regel van een fenomenologisch mensbeeld, het embryo als een « potentiële menselijke persoon ». Ze noemen het een « potentiële persoon » en geen « persoon », omdat zij zowel de radicale verwantschap als het grote verschil tussen het embryo en de uitgegroeide persoon willen beklemtonen. Ze zijn gelijken, omdat het embryo, dank zij een continu ontwikkelingsproces, uitgroeit tot een volwassen persoon. Maar ze verschillen ook grondig, omdat er een enorme afstand bestaat tussen de mogelijkheden van een bevruchte eicel die al uitgegroeid is tot enkele cellen en die van een uitgegroeid vrij, sprekend, denkend en handelend subject. Het lijkt hen dan ook een misbruik van de taal het embryo vanaf de conceptie een volledige menselijke persoon te noemen. Het is volgens hen slechts persoon in potentie, onder meer op basis van zijn biologisch-genetische eigenheid. Het biologische is echter alleen maar noodzakelijke voorwaarde, doch geenszins voldoende grond voor het persoon-zijn, of liever persoon-worden van het embryo. Hier gebeurt dan ook volgens deze verdedigers van het potentialiteitsargument de volstrekt positieve inbreng van de stelling van de medemenselijke erkenning. Het embryo kan volgens hen inderdaad alleen maar uitgroeien

¹⁴ Het verglijden van de interpretatie in de richting van een beter beantwoorden aan de noden van het onderzoek, was reeds te merken in het *Advies* van 1997; "sur la constitution de collections de cellules embryonnaires humaines et leur utilisation à des fins thérapeutiques ou scientifiques". Zie hierover : Langlois, Anne, L'embryon est-il toujours une « personne potentielle » ? , *Les Cahiers du C.C.N.E.*, 15 (1998), p. 32-36

tot een persoonlijk individu onder de juiste omstandigheden en voorwaarden. Het betreft hier dan niet alleen maar biologische en somatisch-maternele voorwaarden, doch ook psychologische, affectief-relatieve, sociale en culturele voorwaarden. De persoonsmogelijkheid, die volgens dit standpunt vanaf de conceptie onherleidbaar is meegegeven, kan zich inderdaad enkel actualiseren en uitgroeien tot een volwaardige menselijke persoon dankzij de inbreng van de anderen. Toch moet duidelijk zijn dat deze medemenselijke erkenning volgens deze visie mede het persoon-zijn constitueert, maar dan toch ook weer niet zonder meer. De meest intense en kwalitatief hoogstaande poging om een niet-menselijk biologisch-genetische eigenheid, eenvoudiger gezegd om bijvoorbeeld een dier, een hond, tot het niveau van een menselijke persoon te verheffen, zal nooit slagen omdat de biologische voorwaarde, waarvan de menselijke individualiteit en het menselijk persoon-zijn afhankelijk is, namelijk een uniek en onherleidbaar menselijk genetisch patroon, ontbreekt. De medemenselijke erkenning kan volgens deze visie nooit een bepaald genetisch materiaal tot persoon constitueren, als de potentialiteit tot menselijk persoon-zijn niet aanwezig is.

De intrinsieke biologische dynamiek van het embryo tot kind maakt volgens deze auteurs dan ook dat er een radicaal kwalitatief verschil – en dus niet zomaar continuïteit – bestaat tussen aan de ene kant de zaadcel en de eicel en aan de andere kant het embryo. Zaadcel en eicel kunnen, als ze samenkomen, uitgroeien tot een kind, en als zodanig bezitten ze een zekere potentialiteit. Het verschil met het embryo is, dat uit de zaadcel en de eicel afzonderlijk geen menselijk individu kán ontstaan, tenzij ze bij elkaar worden gebracht. En ze komen niet, vanuit een innerlijke spontane dynamiek, bij elkaar, doch ze moeten door externe instanties – seksueel of technisch – bij elkaar gebracht worden. In tegenstelling hiermee, bezit het embryo volgens deze auteurs een innerlijke dynamiek, waardoor – als alles normaal verloopt – het uitgroeit tot een menselijke persoon, en dit zonder actieve interventie van derden. Er bestaat voor hen dan ook wel degelijk een verschil tussen anticonceptie en interceptie. De anticonceptie voorkomt de vorming van een bevruchte eicel, waaruit zich op grond van haar potentialiteit een kind zal ontwikkelen, terwijl de interceptie in het natuurlijk ontwikkelingsproces ingrijpt en verhindert dat de aanwezige potentialiteit zich ontwikkelt tot een menselijk individu. Eicel en zaadcel zijn geen potentiële menselijke persoon, terwijl het embryo dat wel is.

• *Enkele leden van groep (e)* maken hierbij de volgende bedenking. Als de ‘biologische potentialiteit’ alleen een noodzakelijke voorwaarde vormt, en de ‘medemenselijke erkenning’ nodig is om tot actualiteit te komen; wat indien deze medemenselijke erkenning ontbreekt? Welke ethische conclusies kan men uit een ‘noodzakelijke voorwaarde’ of een ‘biologische potentialiteit’ afleiden?

4.4. Gradualistische benadering. een variabel ethisch statuut voor embryo en foetus (groep (e))

De leden van groep (e) stellen vast dat pogingen om een statuut van persoon toe te kennen op een welbepaald moment van de ontwikkeling van embryo en foetus, tot conceptuele en methodologische problemen leiden en niet tot een consensus aanleiding geven.. In een dergelijke situatie kan iedereen op zijn standpunt blijven staan, met het gevolg dat compromis onmogelijk wordt. Rationeel debat wordt dan uitgesloten en alleen machtsverhoudingen geven de doorslag. Een andere strategie bestaat erin te vertrekken van datgene waarover iedereen het eens is en dan stap voor stap te onderzoeken of men samen argumenten kan vinden om de consensus naar andere punten uit te breiden. Met het gemeenschappelijk uitgangspunt wordt hier niet een oppervlakkig onberedeneerd aanvoelen

bedoeld, maar een consensus die ook wordt aanvaard door al degenen die over de problemen hebben nagedacht.

Welnu, in verband met het probleem dat voor ons ligt, bestaat er tenminste een *consensus* dat we, zowel op het wettelijke als op het ethische vlak, *pasgeborenen*, als ze levend en levensvatbaar ter wereld komen, in de mensengemeenschap opnemen (*de consensus bestaat erin dat niemand een later moment voorstelt*). Pasgeborenen hebben dus automatisch deel aan de rechten en de bescherming die volwassenen genieten: men beschouwt ze als ‘volwaardige mensen’, als ‘*personen*’ - in de ethisch-juridische zin - in alles wat hun rechten en belangen betreft; in het bijzonder de bescherming van hun leven en welzijn.

Er was geen dwingende reden in de *feiten* om deze rechten bij de geboorte een aanvang te laten nemen - normen volgen immers niet met een *absolute noodzaak* uit feiten en, zoals reeds vermeld, kwam het beslissende moment in sommige culturen iets later - maar er zijn wel goede redenen om te stellen dat deze *conventie* een uitstekende keuze is. Immers, met de geboorte begint het autonoom bestaan (zonder baarmoeder en zonder navelstreng) en tevens de aanvang van het socialisatie- en culturatieproces; kortom, men wordt lid van een gemeenschap.

Ook vanuit een *psychologisch* oogpunt is dit het moment waarop de moeder, en veelal beide ouders, het kind in al zijn externe kenmerken waarnemen en de eerste handelingen ertegenover verrichten; kortom, het kind is voor het eerst volwaardig visueel, auditief, olfactief en vooral tactiel aanwezig. Met deze waarnemingen en handelingen gaan ook *gevoelens* gepaard die vermoedelijk deels biologisch, deels cultureel bepaald zijn, en die meestal op korte tijd tot een intense positieve ingesteldheid tegenover het kind leiden.

4.4.1. Ethisch statuut op basis van maatschappelijk waardevolle menselijke gevoelens en attitudes (groep (e))

Het betoog dat hier volgt steunt op de gedachte dat een onderzoek van deze attitudes en gevoelens een *verklaring* kan bieden voor het onloochenbare feit dat zeer veel mensen geneigd zijn ook een zekere waarde toe te kennen aan stadia vóór de geboorte. Bovendien, wanneer men deze verklaring nader onderzoekt, blijkt dat men er ook een *rationele argumentatie* uit kan putten voor een type van statuut dat tot een bredere aanvaarding aanleiding kan geven dan de hierboven vermelde.

4.4.1.1. Cruciale vaststelling

Bij de discussies over het statuut van de foetus en het embryo kunnen we niet aan de volgende *cruciale vaststelling* ontkomen. Zodra we het erover eens zijn dat we de ethische en wettelijke plicht hebben elke *pasgeborene* in de mensengemeenschap op te nemen, wordt het *ondraaglijk kunstmatig* dezelfde houding niet aan te nemen tegenover een foetus van enkele dagen of enkele weken vóór de geboorte.

Immers, wanneer we, vertrekkend van het moment van de geboorte, terugblikken, dag na dag, naar de vorige stadia van de foetale en embryonale ontwikkeling, zullen we nooit een *precies ogenblik* vinden, waarop we, op grond van de *feiten zelf*, kunnen zeggen: “hiervoor was er geen reden om mensenrechten toe te kennen, en hierna wel”.

De *spontane gevoelens* en *attitudes* die we tegenover een baby hebben - neiging tot vertedering, bescherming, verlegenheid bij het besef van inadequaat reageren, gevoelens ook van afschuw en woede bij de vaststelling dat een kindje verwaarloosd of mishandeld wordt - zijn, zoals we ze nu ervaren, niet in de eerste plaats het gevolg van een gedachtenconstructie: ‘dit kind is wettelijk beschermd’. Neen, ze zijn spontaan gericht op de concrete baby zelf: de uiterlijke gedaante met de geluiden en gedragingen en alles wat er bij hoort.

Welnu, we zouden onszelf emotioneel geweld aandoen als we tegenover een foetus van bv. 36 weken een andere houding zouden aannemen. Alleen uiterst cynische of emotieloze mensen zouden in staat zijn zich adequaat te gedragen tegenover een baby en totaal gevoelloos te blijven tegenover een foetus in een ver gevorderd stadium

Ook het *Warnock Report* wijst erop dat men rekening moet houden met het spontaan aanvoelen van de bevolking, maar dat gezichtspunt verschilt grondig van de visie die we hier poneren. De aanwezigheid van bepaalde types van aanvoelen bij de bevolking volstaat helemaal niet om daar ethische consequenties uit af te leiden: het bestaan van gevoelens van afkeer voor homosexualiteit bv., biedt geen voldoende grond om die ethisch te veroordelen.

In de hier verdedigde optiek moet men bovendien aantonen dat de gevoelens waarnaar men verwijst, in het individueel of maatschappelijk leven een onverdeeld gunstige rol spelen, zodat het verloren gaan ervan maatschappelijk nadelig zou zijn.

In verband met de gevoelens tegenover een foetus in een gevorderd stadium ligt het voor de hand dat het, *maatschappelijk gezien*, een bedroevend verliespunt zou betekenen als mensen zouden evolueren tot een vorm van cynisme in hun houding tegenover een boreling enerzijds en een late foetus anderzijds. Wie op ethisch of wettelijk vlak, een emotionele onverschilligheid tegenover *foetussen* van acht maanden zou toelaten of aanmoedigen, loopt het gevaar ook de belangrijke positieve rol die deze gevoelens spelen in onze omgang met *kleine kinderen* in het gedrang te brengen. Immers, het respecteren van ethische waarden - zoals de bijzondere bescherming die het kind verdient - wordt in de dagelijkse praktijk sterk gestimuleerd wanneer die geïnterioriseerd zijn en door *spontane* emoties en attitudes begeleid.

4.4.1.2. Gradaties in emotionele betrokkenheid

a) De vaststelling van deze spontane overdracht van de attitudes van boreling naar gevorderde foetus wordt door sommigen als argument gebruikt om aan het ‘ongeboren leven’ de volle mensenrechten toe te kennen vanaf het stadium van de zygote. Immers, zo stellen ze, als je bij het onderzoeken van telkens vroegere stadia in de ontwikkeling, geen enkel moment vindt waarop een essentiële verandering zich voordoet, dan kun je niet anders dan ook aan de zygote de persoonsrechten toekennen.

Men kan deze redeneerwijze de *drogreden van de continuïteit* noemen. Eigenschappen die langzame wijzigingen ondergaan (kwantitatieve of kwalitatieve, of beide), vertonen meestal geen duidelijke breuk op een welbepaald punt van het evolutietraject. Maar dat sluit niet uit dat er, over een langere periode gezien, fundamentele veranderingen kunnen optreden, die een gewijzigde beoordeling of een verschillend wettelijk statuut rechtvaardigen¹⁵. Het onderzoek van de ontwikkeling van embryo en foetus bevestigt deze

¹⁵ Als je een eikel bekijkt en dan het eerste scheutje eruit, en dag na dag waarnemingen doet, dan zie je een continue ontwikkeling. Maar iedereen kan het ontzaglijke verschil vaststellen tussen deze eerste stadia en de eik van 15 meter hoog die er na enkele jaren uit gegroeid is. Tot een bepaalde periode kan een kind helemaal niet rechtop lopen, in een latere periode gebeurt dit probleemloos; wanneer is deze vaardigheid precies ontstaan? Een kind van drie jaar is zeker onvolwassen en heeft vanwege zijn medemensen recht op een totaal andere behandeling dan de volwassene die er twintig jaar later uit gegroeid zal zijn. Toch is er geen *moment* waarop men in de feiten zelf de overgang naar volwassenheid zal hebben vastgesteld. Een pasgeborene kent geen woord van de taal; een kind van zeven jaar heeft een behoorlijke woordenschat en beheerst grotendeels de syntaxis. Het verschil is immens, maar niemand kan zeggen waar precies de taalvaardigheid begonnen is. Voorbeelden van

karakteristiek: zo is er in een bepaald stadium zelfs geen spoor van enig orgaan en in een ander stadium is er levensvatbaarheid buiten de baarmoeder.

Zoals de eigenschappen geleidelijk veranderen, maar uiteindelijk tot grote verschillen aanleiding geven, zo is het ook met bovenvermelde *gevoelens* en *attitudes*.

Het is een normale, spontaan menselijke houding een foetus van 36 weken met een pasgeborene te identificeren; maar dit is veel minder het geval bij een embryo van zes weken, dat we zonder deskundige hulp niet eens als ‘menselijk’ zouden herkennen.

Het *identificatieproces* en derhalve ook onze *empathie* nemen dus af in de mate waarin we met vroegere stadia worden geconfronteerd.

Het is *kunstmatig* als we ontkennen dat een foetus van 36 weken gevoelens opwekt die vergelijkbaar zijn met die tegenover een baby; maar het is *even kunstmatig* te beweren dat een embryo dat een speldenkop groot is, deze eveneens opwekt.

In beide gevallen loopt men het risico spontane, heel waardevolle gevoelens geweld aan te doen op grond van een grotendeels metafysische constructie.

b) Dat betekent dat de mate waarin men een foetus met een baby identificeert, langzamerhand zal verminderen naarmate men met vroegere stadia van de ontwikkeling te maken heeft en in dezelfde mate zullen ook de spontane gevoelens minder intens worden. Maar aangezien het bestaan van deze waardevolle gevoelens de grondslag vormt van het feit dat we de *beschermwaardigheid* van de baby overdragen op de late foetus, wordt ook die beschermwaardigheid minder intens aanvoeld in de vroegere stadia. Dat impliceert dat het zinvol is dat de *morele normen*, en uiteindelijk ook de *wettelijke beschikkingen*, rekening houden met de langzame veranderingen die zich zowel qua structuur als qua uiterlijk voordoen bij het embryo en de foetus voordoen.

Kortom, *dezelfde reden* die ons ertoe brengt waarde toe te kennen aan stadia vóór de geboorte, nodigt er ons ook toe uit deze waarde als *evolutief* te zien: ze wordt minder evident naarmate men te maken heeft met vroegere momenten in de ontwikkeling. Dit inzicht heeft het grote voordeel dat het een verklaring biedt voor een nagenoeg *universeel aanwezige intuïtie*, die bv. ook in de discussies over abortus een grote rol gespeeld heeft: naarmate men met *latere* stadia in de ontwikkeling geconfronteerd wordt, *des te meer* houdt men rekening met de waarde van de foetus, en des te zwaarwegend moeten de indicaties voor abortus zijn.

c) Een tweede aspect van deze *benaderingswijze* ondersteunt de opvatting dat er, wegens het grotendeels continu karakter van de ontwikkeling en van de begeleidende gevoelens, *in de feiten zelf* geen duidelijke grenzen te vinden zijn en dat men ze dus, zowel op het ethische als juridische vlak moet baseren op een *conventie*. Deze zal wel de feitelijke gegevens onder ogen moeten houden - inclusief de bovenvermelde waardevolle gevoelens - maar uiteindelijk zal een consensus of een meerderheid de scheidingslijnen vastleggen.

4.4.2. *Gradualistische visie op de uitdrukking ‘potentiële persoon’ (groep (e))*

Hierboven werd betoogd dat een ongedefinieerd en ongenueanceerd gebruik van de uitdrukking ‘potentiële persoon’ geen basis vormt voor een duidelijk omschreven ethisch en

die aard kunnen onbeperkt worden aangehaald en we moeten beklemtonen dat het hier niet alleen over woordgebruik gaat: “wanneer noemen we iemand volwassen?”; er kunnen ook belangrijke ethische (bv. verantwoordelijkheid) of juridische (bv. aansprakelijkheid) gevolgen aan verbonden zijn. In al deze gevallen moeten we door *conventie* en/of door *wettelijke bepaling* een scheidingslijn vastleggen.

juridisch statuut. Toch hangen met de termen ‘potentialiteit’ en ‘in wording’ connotaties vast, die, mits een behoorlijke analyse, tot een verheldering van het debat kunnen bijdragen.

Bij het onderzoek van de opeenvolgende stadia in de ontwikkeling van embryo en foetus, kan men zich moeilijk van de indruk ontdoen dat daar telkens ‘iets’ is dat een belangrijke rol speelt in het ontstaan van een mens. Ook deze indruk vormt een onderdeel van het ‘spontane aanvoelen’ van veel mensen. De term ‘potentiële persoon’, zonder nuance toegepast op een vroeg embryo, is echter eenzijdig omdat die de aandacht afleidt van het immense belang van de diverse externe factoren in het wordingsproces en van de grote verschillen in ‘potentialiteit’ naargelang van de stadia in de ontwikkeling.

Het lijkt dus nodig de concepten ‘potentieel’ en ‘potentialiteit’ nauwkeurig te ontleden om tot een *definitie* te komen die een zinvol gebruik in een argumentatie toestaat.

We noemen een entiteit die in ontwikkeling is: “E” (bv. embryo of foetus); het normale eindstadium van die ontwikkeling noemen we: “M” (bv. mens).

Wanneer we nu zeggen dat E een M ‘in wording’ is, of dat E de ‘potentialiteit’ heeft M te worden, dan kunnen we de volgende factoren onderscheiden die daarbij een rol spelen. (1) De mate van *waarschijnlijkheid* dat E uiteindelijk tot M zal uitgroeien: het spreekt vanzelf dat die bij een foetus van 7 maanden groter is dan bij een embryo van twee dagen; (2) de mate van *structuurgelijkheid* (isomorfie) tussen E en M: een foetus van 9 weken is meer structuurgelijk met M dan een embryo van 6 dagen, en zelf minder structuurgelijk (met M) dan een foetus van 8 maanden; (3) de mate van *onafhankelijkheid* of autonomie ten aanzien van een gespecialiseerde omgeving (o.a. de baarmoeder): een foetus van 20 weken heeft minder autonomie dan een foetus van 30 weken.

Elk van deze kenmerken is voor objectief onderzoek toegankelijk; ze drukken, samen genomen, in een belangrijke mate uit wat we spontaan aanvoelen als we bv. vinden dat een foetus van 9 weken ‘reeds meer mens is’ dan een pre-embryo, maar minder dan een foetus van 30 weken.

Deze preciseringen tonen aan dat de gevoelens en attitudes onder ‘4.4.1.’ beschreven, een solide basis in de waarneembare feiten hebben; ze maken tevens duidelijk wat er aan zinvols achter de term ‘potentialiteit’ verscholen zit.

Veel mensen vinden immers dat een embryo, een foetus, in welk stadium ook, toch ‘iets’ is dat deel uitmaakt van het wordingsproces van de mens: het behoort tot het domein van *het menselijke* (het is ‘des mensen’) en verdient als zodanig een vorm van *respect* en van *schroom* in de omgang ermee.

Deze precisering van de uitdrukking “E is een mens in wording” beklemtoont opnieuw dat deze ‘potentialiteit’, dit ‘in wording zijn’, geen alles-of-niets karakteristiek is en dat het vanzelf spreekt met dit *variabel karakter* rekening te houden bij het toekennen van waarde.

Een entiteit die op één of meer van de drie relevante factoren laag scoort, kan toch niet hetzelfde statuut krijgen als een die op alledrie zeer dicht M benadert. Ook al is een embryo *in vitro* ‘iets’ dat uiteindelijk naar de geboorte van een mens kan leiden - wat tot enig respect aanleiding moet geven - het staat er in alle relevante kenmerken zover van af dat het toekennen van hetzelfde statuut als dit van een foetus van 35 weken, volkomen contra-intuïtief is, en elke redelijke grondslag ontbeert¹⁶.

¹⁶ Bij de drie bovenvermelde karakteristieken zou men nog de factor ‘tijd’ kunnen vermelden: hoe dichter men het stadium van de bevalling benadert, hoe meer het wezen als ‘een kind’ of ‘bijna een kind’ wordt ervaren. Deze tijdsdimensie ligt echter grotendeels aan de grondslag van de drie andere, zodat het niet nodig lijkt die als vierde te introduceren.

Voor de karakteristiek ‘structuurgelijkheid’, die zowel op interne als externe structuren betrekking heeft; staat toe bij concrete ethische dilemma’s (bv. abortus bij een late foetus, op grond van zware handicaps) de probleemsituatie te verhelderen. Bv. in welke mate kan een late foetus gelijkgesteld worden met een menselijke persoon? Om een wezen enigszins met een *mens*, of zelfs met een zoogdier te kunnen vergelijken, moet het beschikken over een functionerende neocortex - dit

Zoals het betoog onder ‘4.4.1.’ maakt ook dit de aanvaarding van *graden van beschermwaardigheid* van embryo en foetus plausibel. Tevens blijkt opnieuw dat de feiten zelf op het gebied van waardering geen duidelijke besluiten toelaten: indien er grenzen nodig zijn, zal men die bij *consensus* of bij *meerderheid* moeten vastleggen.

Commentaar

Onder de leden van groep (e) - die zich aansluiten bij de gradualistische benadering van afdeling 4.4. - zijn er enkelen die het nuttig vinden de hierboven voorgestelde argumentatie aan te vullen met enkele psychologische en antropologische overwegingen. De nagenoeg universeel aanwezige gevoelens van bemoederen en beschermen tegenover pasgeborenen, komen volgens hen niet voort uit een culturele consensus of een meerderheidsbesluit, maar uit een fundamentele structuur van het psychisme die in deze disciplines beschreven wordt als de ‘taboe van de moord’, opgevat in zijn positieve betekenis van identificatie met de medemens. Op het vlak van het menselijk psychisme is het tot stand komen van het reflexief bewustzijn niet een louter cognitief proces, maar eveneens het instellen van een affectieve relatie met zichzelf: iedereen moet tegenover zichzelf een voldoende aanvaarding en welwillendheid ontwikkelen om het verlangen in stand te houden naar het eigen leven en dit van de medemens. Welnu, de psychologische kliniek toont duidelijk aan dat deze relatie tot zichzelf een kopie vormt van die welke de ouders en opvoeders tegenover het kind vertonen. Dit proces vormt een noodzakelijke voorwaarde voor het volwassen zijn, zoals blijkt uit de vaak uitgedrukte wens om ‘erkend te worden’. Bij gebrek aan zo’n relatie van aanvaarding en erkenning door de andere, slaagt het individu er nu eens niet in zichzelf te waarderen, dan weer ontwikkelt zich een relatie van geweld tegenover de andere.

Zo begrijpt men dat deze positieve kant van het verbod tot moorden - het voorschrift dat de ouders hun kind moeten aanvaarden en dat ieder lid van de gemeenschap de andere moet aanvaarden - een structureel psychisch proces vormt. Bovendien is dit proces de grondslag van de sociale banden die toelaten dat de mensen in een gemeenschap samen leven en werken.

Het nagenoeg universeel beschreven gevoel tegenover de pasgeborene drukt de belevenis van dit voorschrift uit en verklaart tevens de psychologische vitale noodzakelijkheid die het bij de meerderheid van de mensen in beweging zet. Het is overigens evident dat de identificatieprocessen die zich daarbij voordoen, laten verstaan dat deze gevoelens zich slechts progressief ontwikkelen tijdens het groeiproces dat zich voordoet van bij het embryo tot aan de geboorte.

4.4.3. Gradualistische visie op het ‘ouderlijk project (groep (e))

Zoals de voorstanders van het ‘intentionalistische’ uitgangspunt (‘4.1.’) terecht beklemtonen, is er nog een overweging die tot een brede consensus aanleiding geeft. Welke

is een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde-. Welnu, de eerste synapsen tussen de neocorticale cellen worden ongeveer rond de 18de week gevormd (tweede trimester). Om in interactie met het lichaam te kunnen werken, moet de neocortex bovendien met de thalamus verbonden zijn. De eerste thalamocorticale connecties ontstaan echter slechts rond de 22ste week.

Men kan dus zeggen dat op het vlak van hersenactiviteit een tweede-trimesterfoetus principieel het niveau van een reptielenbrein niet te boven kan komen en daar in de praktijk nog onder blijft. Hieruit volgt tevens dat de *pijngevoelens* die karakteristiek zijn voor zoogdieren, niet vóór deze 22ste week kunnen ontstaan en waarschijnlijk slechts veel later enige betekenis kunnen hebben. Dan gaat het hier nog over zoogdierenpijn, nog niet over de typisch menselijke pijn.

Zoals reeds herhaalde malen vermeld, leiden deze feiten niet direct tot ethische conclusies, maar ze kunnen wel het ethisch debat verrijken en verdiepen.

ook de menselijke gevoelens en inzichten zijn in verband met het embryo en de foetus in het algemeen, zodra het gaat over een *procreatieproject* van een ouderpaar of een alleenstaande ouder, wordt het embryo vanaf de zwangerschap als ‘het verwachte kind’ ervaren. De gevoelens en verwachtingen die erin geprojecteerd worden, zullen wel toenemen met het ritme van de weken en maanden, maar dat neemt niet weg dat de ouders van bij het begin een grote waarde hechten aan dat wat in de moederschoot groeit. Bij een IVF ontstaat die attitude zelfs vóór de eigenlijke zwangerschap: ook de embryo’s *in vitro* krijgen een intense waardegeladenheid. De *beschermwaardigheid* van het embryo wordt in dit geval van bij de aanvang heel hoog ingeschat.

Het is echter belangrijk op te merken dat deze waardering gebonden is aan een *intentie*, aan het *procreatieproject* zelf: men kan die niet zomaar tot een algemene waarde of norm extrapoleren. Wanneer iemand bv. met een *ongewenste* zwangerschap geconfronteerd is, dan zijn die gevoelens veelal niet of hoogstens op een ambivalente wijze aanwezig. Zo stelt men ook vast dat ouders die via IVF hun kinderwens gerealiseerd zagen, zich om de restembryo’s vaak helemaal niet bekommeren en soms zelfs vergeten dat die er nog zijn. Niet *het embryo* als zodanig is dus voorwerp van waardering; alleen ‘het embryo dat tot de geboorte van een gewenst kind moet leiden’.

Binnen het procreatieproject zijn niet alleen de IVF-*embryo*’s waardevol: ook de *eicellen* en het *sperma* worden als wezenlijke stapstenen naar dat kind in wording ervaren en bekomen een hoge beschermwaardigheid. De deskundige in het laboratorium moet daarmee dus omgaan met een respect dat dit voor het embryo benadert.

Bij de technieken voor kunstmatige reproductie komt nog een andere relatie aan het licht die bij natuurlijke reproductie geen problemen stelt, nl. de bijzondere *zeggenschap* die de ouders over hun gameten en embryo’s hebben. De bijzondere rechten die ieder mens tegenover zijn lichaam heeft, strekken zich ook uit tot het eigen genoom en uiteraard tot de voortplanting ervan in interactie met dit van een partner. Binnen het ouderlijk project wordt deze zeggenschap nog versterkt omdat er een engagement bestaat om via dit nieuwe genoom een nieuwe volwaardige mens ter wereld te brengen en op te voeden. Dat impliceert dat, los van de andere hier vermelde waarden, elke handeling op gameten en embryo’s slechts toelaatbaar is mits geïnformeerde toestemming van degenen die ze hebben voortgebracht of degenen die er bij donatie over mogen beschikken.

Deze context van het procreatieproject is niet noodzakelijk relevant voor *algemene vragen* in verband met het statuut van embryo en foetus, maar heeft er zeker een impact op *zodra en zolang deze context zich voordoet*¹⁷.

4.4.4. *Gradualisme en het embryo in vitro* (groep (e))

4.4.4.1. Respect - Instrumentalisering - Beschermwaardigheid

a. Uit de gradualistische benadering volgt dat het embryo *in vitro* zeker geen *persoon* is. De belangrijkste karakteristieken van de persoon, zoals die in de ‘antropologische’ definities (cf. 3.3.2.) en in de verklaringen van de mensenrechten naar voren komen: (a) het zelfbewustzijn en het zelfbeschikkingsrecht dat daarmee samenhangt, en (b) het nastreven van geluk en het afweren van lijden, zijn bij dat embryo totaal afwezig.

De typische waardigheid die sinds Kant door velen met het *persoon-zijn* verbonden wordt: dat de persoon doel is op zichzelf en nooit tot het statuut van louter middel mag worden herleid, is dus niet op dit embryo van toepassing.

Dat men deze ethische dimensie op grond van ‘potentialiteit’ aan het embryo zou

¹⁷ Zie advies over de bestemming van ingevroren embryo’s nog niet uitgebracht

moeten toekennen, heeft noch in de logica, noch in de feiten enige grond. Overigens is aangetoond dat deze potentialiteit zelf een variabele karakteristiek is, die het embryo *in vitro* slechts in geringe mate bezit.

Wel kan men vanuit de gradualistische optiek verdedigen dat zelfs deze geringe potentialiteit (4.4.2.) en de weliswaar beperkte emotionele betrokkenheid (4.4.1.) een voldoende argument bieden voor een houding van *respect* ook tegenover het embryo *in vitro* een respect dat nog veel intenser wordt in het kader van een ouderlijk project (4.4.3.) -.

b. Ten onrechte wordt vaak gesuggerd dat het embryo slechts twee types van statuut kan bekomen: (a) een wijze van waarderen die ongeveer gelijk staat met datgene wat een 'persoon' - in de ethisch-juridische zin - toekomt, hetgeen elk zgn. 'instrumentaliserend' gebruik zou uitsluiten, ofwel (b) een 'reduceren' tot een 'doodgewoon object', waarbij elke schroom overbodig zou zijn. Wie dus pleit voor een vorm van 'respect' voor het embryo, zou dan bijna noodzakelijk in het type '(a)' terechtkomen.

Deze opvatting van het woord '*respect*' strookt helemaal niet met de wijze waarop dat in menselijke samenlevingen gangbaar is. Er bestaat een hele reeks termen: 'eerbied', 'respect', 'schroom', 'waardering', 'ontzag', die naar bijzondere attitudes tegenover het voorwerp ervan verwijzen. De gedragingen die met deze houdingen gepaard gaan, drukken, in diverse gradaties, verering, vrees, genegenheid, piëteit, enz. uit.

Behalve het typisch 'kantiaanse' respect (doel op zichzelf) dat aan personen toekomt, zijn er allerlei vormen van eerbied en schroom in een minder absolute zin, die wij aan levende en zelfs aan levenloze wezens toekennen. We vertonen eerbied voor het stoffelijk overschot van mensen; moslims hebben een grote verering voor de zwarte steen in de Kaaba van Mekka, en sommige kunstwerken worden als een 'onaantastbaar' erfgoed van de mensheid beschouwd. In veel culturen worden bepaalde dieren met ontzag omringd en volgens onze wetgeving moeten we ook proefdieren met een bijzondere schroom benaderen en hun welzijn zoveel mogelijk garanderen.

Het is dus duidelijk dat er tussen het statuut van 'persoon' en dat van 'waardeloos object' heel wat tussenvormen bestaan.

Het respect dat men tegenover bepaalde wezens heeft, sluit niet uit dat men ze, mits het voorleggen van zinvolle argumenten, kan aanwenden als *middel voor een hoger doel*. Het gebruik van de denigrerende termen 'instrumentalisering' of 'reïficering', is in deze context misplaatst. Onderzoek en experiment op *menselijke lijken* zijn, na *informed consent* van de betrokkenen en mits een respectvolle behandeling *volkomen legitiem*. Ook velen onder hen die *dieren* zeker niet als 'waardeloos object' beschouwen, en respect eisen voor hun vatbaarheid voor lijden, nemen toch aan dat we ze, mits de nodige voorzorgen, voor het welzijn van de mensheid aan experimenten mogen onderwerpen.

Degenen die voor een variabel ethisch statuut van embryo's en foetussen pleiten, en dus het echte 'persoon-zijn' van embryo's loochenen, blijven wel voorstander van *schroom en respect* voor embryo's, maar leiden daaruit helemaal niet af dat men er geen experimenten op mag uitvoeren. Wel vereist de schroom dat dit met omzichtigheid gebeurt en in dienst van waardevolle doeleinden. Tot op welke hoogte dat kan en onder welke voorwaarden, zal afhangen van de mate van 'respect' die elkeen aan de diverse stadia toekent, en aan het belang van deze onderzoeken voor het welzijn van de mensheid.

De term '*beschermwaardigheid*' die we eveneens in deze context gebruiken, drukt veelal een sterkere vorm van respect uit die zich vooral in twee situaties laat gelden. Er is ten eerste de context van een *procreatieproject* (4.4.3.), waarbij alle mogelijke inspanningen

vereist zijn om de bevruchting, de innesteling en de verdere stadia tot een goed einde te laten komen, met maximale garanties voor het verwachte kind. Ten tweede ligt het, om de onder '4.4.1 en 4.4.2' vermelde redenen voor de hand, dat, naarmate de *zwangerschap verder gevorderd* is, zelfs ongeacht een procreatieproject een steeds betere bescherming gewenst is.

c. Tenslotte kan men in verband met respect en beschermwaardigheid de vraag stellen of men een onderscheid moet maken tussen embryo's die het resultaat zijn van een gewone fertilisatie en die welke ontstaan door transfer van een somatische (diploïde) celkern in een ontkernde eicel. - In feite kan men nog een derde type onderscheiden, nl. deze welke het resultaat zijn van het splitsen van een embryo in zijn totipotente cellen -.

Volgens de aanhangers van het gradualistische standpunt is er vanuit het oogpunt van een *ethische beoordeling* slechts één vraag die zich opdringt. Heeft dit organisme de *mogelijkheid*, indien het in een baarmoeder wordt ingeplant, uit te groeien tot een normaal kind? Indien het antwoord ja is, dan moeten we het, op grond van de onder '4.4.1. en 4.4.2.' vermelde argumentatie, met een gewoon embryo gelijkstellen voor alles wat betrekking heeft op het *ethisch en juridisch statuut*.

Ook het CCNE neemt, in zijn advies van 18/1/2001, hetzelfde standpunt in, met als argument dat de tegengestelde opvatting ertoe zou leiden het volwaardige menselijk statuut in het gedrang te brengen, van een kind dat door een - op zichzelf ontoelaatbare - reproductieve klonering ter wereld zou komen ¹⁸.

4.4.4.2. Andere ethische dimensies

a. Om geen enkele ethische optiek te verwaarlozen, past het dat we de gestelde problematiek ook benaderen via enkele in de medische ethiek gangbare vuistregels.

(groep (e))

1) 2). *Beneficence, non-maleficence*. De regel '*ōphlein ē mē blaptēin*', '*helpen of tenminste niet schaden*', stamt reeds uit de medische ethiek van de Griekse Oudheid. Men kan zich afvragen in welke mate die van toepassing kan zijn in verband met het experimenteren op embryo's. Het *weldoen*, of de goedgunstigheid bestaat erin het welzijn van de andere in de een of andere vorm te bevorderen. Dat kan betrekking hebben op het heden of op de toekomst. Aangezien embryo's *in vitro* geen spoor van zenuwstelsel hebben, m.a.w. geen '*sentient beings*' zijn, kunnen ze in het heden geen welzijn kennen; op dat vlak is '*beneficence*' ertegenover niet mogelijk; om dezelfde reden kan hen door het experiment geen schade ('*harm*') of lijden worden toegebracht.

Men zou echter kunnen zeggen dat men door hun bestaan te beëindigen hen van een toekomstig welzijn berooft, of dat men het loutere *bestaan* als een goed op zichzelf beschouwt. Binnen de thans voorziene voorwaarden ondervinden ze ook in dit opzicht geen enkel nadeel. Immers, de overvallige embryo's behoren niet meer tot een reproductieproject en worden in elk geval vernietigd, en de embryo's die alleen voor het experiment zelf tot stand komen, zouden zonder dat experiment toch nooit bestaan hebben.

Wel kan men zeggen dat het experimenteren zelf een vorm van '*weldoen*' is, omdat de vooruitgang van de wetenschap het *algemeen welzijn* dient.

3). *Autonomie*. Vooral sinds de laatste decennia is het zelfbeschikkingsrecht of de autonomie een centraal thema in de medische ethiek geworden. Embryo's hebben geen bewustzijn en zijn dus zeker niet tot zelfbeschikking in staat. De regel van de autonomie wordt echter wel gerespecteerd tegenover degenen die de gameten of embryo's afstaan: de procedures vereisen immers hun geïnformeerde toestemming.

¹⁸ In deze zin, zie ook: 'First principles in cloning', *The Lancet*, Vol. 353, january 9, 1999, 81

4). *Rechtvaardigheid*. Deze regel, waarvoor momenteel ook de belangstelling toeneemt, is vooral van toepassing op het afwijzen van discriminatie bij het behandelen van patiënten. Aangezien er van schade of welzijn geen sprake kan zijn, is ook deze regel in verband met de embryo's zelf niet van toepassing. Op langere termijn komen de resultaten van het onderzoek ten goede van de gehele mensheid. Op korte termijn kunnen er bevoorrechten zijn die vroeger van de resultaten genieten, maar dat euvel doet zich bij veel types van medische vooruitgang voor.

5). *Maatschappelijke aanvaarding*. Naast deze vier algemeen gangbare regels lijkt het, vanuit de gradualistische gedachtegang, zinvol een vijfde te formuleren. Deze verwijst naar het feit dat bepaalde praktijken de maatschappelijk waardevolle gevoelens van de mensen kunnen krenken (zie 4.4.1.), zoals bv. het geval is bij het onteren van lijken (hoewel die daar zelf geen nadeel van ondervinden). Ook bij sommige toepassingen van biotechnologie kunnen mensen geschokt zijn. De analyse onder '4.4.1.' toont echter aan dat dit op het gebied van experimenten op *embryo's in vitro* slechts in heel geringe mate te verwachten is, wat zeker niet opweegt tegen de voordelen voor de mensheid die men kan verwachten.

b. 1. *Sommige leden van het Comité* beklemtonen in verband met punt 'a.5', dat er aanzienlijke vormen van sociale ongelijkheid blijven bestaan in verband met de prioriteiten voor investering in het onderzoek met betrekking tot het welzijn van de mensheid. Het embryo-onderzoek lijkt niet noodzakelijk prioritair, vergeleken met andere pathologieën dan de steriliteit, zoals de grote infectie- en parasietenzieken die nog altijd de bevolking van de derde wereld decimeren. Maar dit is natuurlijk slechts een deelaspect van het algemeen probleem van een rechtvaardige economische wereldorde.

2. *Een aantal leden van het Comité* wensen ook de nadruk te leggen op de voorzorgen die zich opdringen om nog een ander mogelijk onrechtvaardig gevolg te vermijden in verband met het tot stand brengen van embryo's voor het onderzoek. Dit vereist immers in een aantal gevallen dat vrouwen onderworpen worden aan hormonale stimulering en aan het wegnemen van eicellen, wat somatische risico's tot gevolg heeft en die zeker zwaar vallen. Deze leden vinden dat de doelstellingen van het embryo-onderzoek deze risico's en deze ongemakken niet rechtvaardigen, zelfs indien sommige vrouwen daar vrijwillig mee instemmen.

Sommige leden van groep (e) vinden dan weer dat deze discussie een onderdeel vormt van de algemene voorwaarden van de legitimiteit van experimenten op de mens, zoals vastgelegd in ons *Advies nr 13* van 9 juli 2001 betreffende experimenten op mensen als het om patiënten gaat, en ons komend *Advies* betreffende experimenten op gezonde vrijwilligers, als het gaat over vrouwen die vrijwillig medewerken buiten de behoefte aan medische behandeling. Men zou toch de vrouwen discrimineren en paternalistisch benaderen als men zou suggereren dat ze minder bekwaam zijn dan andere verantwoordelijke volwassenen om te beslissen of ze al dan niet aan onderzoekingen van dit type willen medewerken, daar waar het recht op deelname aan een experiment toch voor iedere burger openstaat.

Bovendien zou een verbod in die richting nadelige gevolgen hebben voor de algemeen aanvaarde praktijk van de eiceldonatie (zelfs van het afstaan van een orgaan, een ingreep die veel grotere risico's inhoudt dan het afnemen van eicellen). Deze kritiek houdt er ook geen rekening mee dat men nu andere procedures dan de ovariële stimulatie ontwikkelt om eicellen voor embryo-onderzoek te bekommen.

3. Tenslotte zijn *alle leden van het Comité* het erover eens dat men moet uitsluiten dat vrouwen dergelijke procedures ondergaan tegen *betaling*. In zo'n geval zouden immers

alleen diegenen die het financieel moeilijk hebben zich tot een dergelijke bron van inkomsten wenden.

Alle leden van het Comité vinden ook dat het respect en de schroom die het embryo verdient, tot gevolg hebben dat *commercialisatie* van het embryo volstrekt verboden moet zijn.

4.4.5. Besluit (groep (e))

Uit een onderzoek van de gevoelens en attitudes die voortkomen uit het feit dat de meerderheid van de mensen een tendens hebben om de vrucht in de moederschoot tot op zekere hoogte met een pasgeboren baby te identificeren ('4.4.1.') is gebleken dat het maatschappelijke waardevol is *een zeker statuut van respect en beschermwaardigheid* aan die 'vrucht' toe te kennen, maar dit in een mate die afneemt bij vroegere stadia van de zwangerschap. Ook de analyse van de veranderende karakteristieken van 'een mens in wording' bevestigt de zinvolheid en zelfs de wetenschappelijke hanteerbaarheid van een dergelijk evolutief statuut (4.4.2.). Tenslotte toont de verwijzing naar het 'procreatieproject' aan dat in een bepaalde context heel bijzondere vormen van waardering kunnen ontstaan. (4.4.3.).

Men kan hieruit besluiten dat het toekennen van waarde en beschermwaardigheid aan het embryo en de foetus een brede erkenning binnen de mensengemeenschap kan vinden, als die waarde in relatie wordt gebracht met de feitelijke toestand ervan en van de wijze waarop de mensen hierop spontaan reageren.

De vraag hoe hoog men die waarde zal inschatten in elk specifiek geval, kan men niet op een eenduidige wijze beantwoorden: het toekennen van waarden, enerzijds aan het embryo zelf, en anderzijds aan de resultaten die het onderzoek laat verhopend, is nu eenmaal afhankelijk van de hele levensbeschouwing. Door een verheldering van de relevante aspecten kunnen echter voor bepaalde concrete probleemsituaties meerderheden en soms zelfs consensus ontstaan.

Commentaar

• *Sommige leden van groep (c)* formuleren een aantal bezwaren bij dit 'zgn. gradualistische' standpunt. Vooreerst zijn deze leden van oordeel dat het gevaarlijk kan zijn een ethisch debat aanvang te laten nemen bij een standpunt « *dat wel door iedereen aanvaard wordt* » (aanhef 4.4 ; zie ook 4.4.1.c.)). Gezien de grote impact van de media in onze hedendaagse Westerse samenleving en gezien de niet altijd even genuanceerde ethische standpunten van deze media inzake ethische kwesties, stellen ze zich sterke vragen bij wat zgn. "door iedereen aanvaard wordt". Ontelbare voorbeelden in het verleden en het heden maken duidelijk dat een dergelijk standpunt wel eens kan leiden tot manipulatie en (eventueel machts)misbruik inzake ethisch gevoelige themata. Deze leden stellen o.m. vast dat sommige ethische standpunten in de media nauwelijks aan bod komen; ze twijfelen dan ook aan de mogelijkheid en de haalbaarheid om na te gaan of een bepaalde opvatting « wel door iedereen aanvaard wordt ». Dit is in hun ogen een zeer zwak en betwistbaar uitgangspunt voor een ethische redenering. Ze zijn dan ook van oordeel dat dit uitgangspunt hanteren in het algemeen zeer nefaste gevolgen heeft of hebben kan voor de geloofwaardigheid van de gevolgde argumentatie inzake de zgn. gradualistische benadering.

Vervolgens betwisten deze leden dat de stelling dat de geboorte vanuit psychologisch oogpunt het moment is waarop de omgeving het kind volwaardig waarneemt: verschillende psychologische denkstromingen benadrukken immers het grote belang van de prenatale psychologische omkadering voor het welzijn van het kind.

Ten derde is de redenering « *à l'envers* » (dus van bij het respect voor het kind bij de

geboorte, en zo teruggaand naar vroegere stadia van de prenatale ontwikkeling) in hun ogen weinig overtuigend... ze stellen vast dat ouders evenzeer « spontane gevoelens van respect » hebben voor de bevruchte eicellen die met hun gameten zijn ontstaan. Het lijkt voor deze leden moeilijk hierin scheidingslijnen vast te stellen, iets wat bijv. door de argumentatie vanuit de potentialiteit veel beter tot zijn recht lijkt te komen.

Ten vierde stellen deze leden vast dat de verdedigers van het gradualistisch argument aanvaarden dat het respecteren van ethische waarden in de dagelijkse praktijk sterk gestimuleerd wordt wanneer die waarden geïnterioriseerd zijn. Daarom zijn deze leden ervan overtuigd dat de grote waarde van de beschermwaardigheid van het menselijke leven, ook het ongeboren menselijk leven, dermate geïnterioriseerd is, dat het een betere uitgangsbasis vormt voor een ethische redenering inzake het embryo dan wel de redenering die vertrekt bij de “gevoelens” voor het « geboren kind ».

- *Sommige leden van groep (e)* merken hierbij op. (1°) Dat met ‘consensus’ ook de instemming van *alle deskundigen* van uiteenlopende strekking bedoeld wordt. (2°) Dat zij niet het belang van prenatale omkadering loochenen, maar het hebben over de psychosociale impact van de *geboorte*. (3°) Dat zij (onder 4.4.3) beklemtonen dat ouders sterke gevoelens vertonen voor *hun eigen* embryo’s maar dat dit niet geldt niet voor de hele bevolking tegenover embryo’s in het algemeen. (4°) Dat de brede aanvaarding van de eerste-trimesterabortus niet wijst op een sterke interiorisatie van de waarde van beschermwaardigheid van het embryo.

HOOFDSTUK V. Experimenten op menselijke embryo’s *in vitro*

5.1. Doelstellingen en karakteristieken

a) Het experimenteren op embryo’s ontstond in een context van het zoeken naar oplossingen voor het probleem van de vrouwelijke onvruchtbaarheid. In 1978 werd dit onderzoek met succes bekroond bij de geboorte van de eerste ‘proefbuisbaby’ door *in vitro* fertilisatie (IVF).

De toepassingsmogelijkheden van deze methode werden aanzienlijk bevorderd door de techniek van *het invriezen* van embryo’s (CRYO) (1984).

In 1992 werd aan de VUB het eerste kind geboren dat verwekt werd via *intracytoplasmatische sperma-injectie* (ICSI), wat een gedeeltelijke oplossing brengt voor problemen van mannelijke onvruchtbaarheid.

Elk van deze technieken werd na de ontdekking gekenmerkt door een aanzienlijke wereldwijde aanvaarding en toepassing. Sindsdien kwamen tienduizenden IVF- en ICSI-kinderen ter wereld.

Een aantal leden van het Comité (o.m. groep (e)) vinden het belangrijk erop te wijzen dat deze technieken werden ontwikkeld via onderzoek op embryo’s die alleen met het oog op experiment tot stand kwamen.

Zij verwonderen zich erover dat sommige ethische instanties zowel op het internationale vlak, als op dit van afzonderlijke landen, een scherp afwijzende houding aannemen tegenover dit type van experimenten, hoewel de resultaten ervan probleemloos en zelfs met gretigheid worden toegepast. Dat betekent dat men het werk van deze onderzoekers enerzijds als een bijdrage tot het menselijk welzijn beschouwt, en anderzijds als fundamenteel onethisch brandmerkt.

b) Er wordt in brede kringen aanvaard dat verder onderzoek op embryo's *in vitro* gewenst is op de volgende gebieden.

1) Algemeen, het verbeteren van de fundamentele kennis en de technieken op het gebied van de menselijke reproductie (bv. op het vlak van contraceptie, vruchtbaarheid...).

- Het verwerven van een beter inzicht in de differentiatie- en groeiprocessen binnen het embryo en de oorzaken van het ontstaan van afwijkingen (bv. kennis op het gebied van de embryologie, congenitale afwijkingen, kankeronderzoek...).
- Het ontwikkelen van de kennis en de mogelijkheden tot diagnose en - althans volgens sommigen - ingrijpen in het genetische domein (bv. genetische aandoeningen, preïmplantatiediagnostiek...). Het lijkt eveneens plausibel dat het invoeren van preïmplantatie genetische diagnostiek of van ICSI, in laboratoria die daar geen ervaring mee hebben, een aantal pogingen veronderstelt op embryo's die niet ingeplant zullen worden.

Het is een strikt wetenschappelijke vraag, die de specialisten terzake moeten beantwoorden, of, en in welke gevallen, dat onderzoek met *overtallige embryo's* uitvoerbaar is, en die in welke gevallen een beroep op embryo's speciaal voor het onderzoek ontstaan, nuttiger of zelfs onmisbaar is. Zo bestaat er een intense zoektocht naar het ontwikkelen van technieken voor het invriezen van menselijke eicellen en ovarieel weefsel, om de vruchtbaarheid van een vrouw te beschermen vóór een kankerbehandeling. Welnu, iedereen begrijpt dat het eindstadium van dit onderzoek (vóór de embryotransfer) niet realiseerbaar is zonder embryo's die slechts met onderzoeksdoeleinden tot stand kwamen.

Maar, zoals reeds vroeger werd beklemtoond, volgen uit deze wetenschappelijk-technische inzichten geen directe conclusies betreffende ethische aanvaardbaarheid. De ontwikkelingen op dit gebied moeten door de verantwoordelijken in de maatschappij van nabij worden gevolgd, en daarvoor is een grote transparantie noodzakelijk.

2) Er is recent, door de vooruitgang van het *stamcellenonderzoek*, een vernieuwde belangstelling ontstaan voor het experimenteren op embryo's. Velen zijn ervan overtuigd dat het ontwikkelen van weefsels (o.m. met het oog op transplantatie), meer mogelijkheden biedt indien men kan vertrekken van aan het embryo ontleende stamcellen (eerder dan van somatische of aan geaborteerde foetussen ontleende stamcellen).

Indien deze overtuigingen bevestigd worden, moet men, om de hooggespannen medische verwachtingen te kunnen inlossen, een beroep doen op experimenten op embryo's. In dit onderzoeksgebied kan men zich meestal beperken tot het gebruik van '*overtallige embryo's*' die worden afgestaan door ouders waarvan het ouderlijk project afgesloten is.

Veel deskundigen zijn echter van mening dat het verwerven van stamcellen uit embryo's via zgn. 'therapeutisch kloneren', nog grotere medische beloften inhoudt met het oog op transplantaties, wegens de *immunologische compatibiliteit* tussen het donorembryo en de ontvanger. Dit type van onderzoek vergt echter het aanmaken (via kloneren van een somatische celkern) van embryo's die alleen met het oog op het onderzoek tot stand komen.

In het actuele wetenschappelijk klimaat bestaat dus, volgens veel onderzoekers, een duidelijke behoefte aan experimenteren, zowel op 'onderzoeksembryo's', als op 'overtallige embryo's'¹⁹.

¹⁹ Van Steirteghem A., "Onderzoek op menselijke embryo's" in *Het menselijk embryo in vitro*, Raadgevend Comité voor Bio-ethiek, Englert Y., Van Orshoven A (red), (Garant-Leuven/Apeldoorn,1999), blz.75-81

5.2. Standpunten binnen het Raadgevend Comité

In hoofdstuk IV werd een nogal uitvoerige uiteenzetting gebracht van een reeks standpunten inzake het statuut van het embryo die, hetzij binnen het Comité, hetzij wereldwijd een aanhang hebben. Zoals reeds bij de inleiding tot dit hoofdstuk werd vermeld is het niet altijd duidelijk dat er een direct verband bestaat tussen deze principiële visies en de stellingnamen die men inneemt in verband met de concrete problemen betreffende de types van onderzoek op embryo's die men al dan niet toelaatbaar acht. Hoewel de basisinzichten op de achtergrond een rol spelen, is het dus niet mogelijk bij het uiteenzetten van de keuzes die in hoofdstuk V genomen worden, naar de diverse groepen besproken in hoofdstuk IV te verwijzen. Het komt dus de lezer zelf toe uit zijn principiële standpunten concrete voorstellen voor maatregelen af te leiden. Daarbij kunnen de krachtlijnen die hier volgen uiteraard nuttige suggesties bieden.

5.2.1. Consensus

Onder de leden van het Comité bestaat de volgende consensus.

(1°) Experimenten op embryo's *in vitro* die nog tot een procreatieproject behoren, zijn slechts toelaatbaar als er geen enkel risico aan verbonden is of indien ze een therapeutisch doel hebben voor die embryo's zelf. In die gevallen is het noodzakelijk dat noch de gezondheid van het toekomstig kind noch van de moeder er een belangrijker gevaar door lopen dan het voordeel dat men wenst te bereiken. Mocht dit onverwacht toch gebeuren, dan kan men, afhankelijk van de ernst van het geval, een zwangerschapsonderbreking in overweging nemen.

(2°) Experimenten op embryo's *in vitro* mogen alleen gebeuren binnen een onderzoeksproject, ontworpen door goed gekwalificeerde onderzoekers die over een adequate infrastructuur beschikken. Dat project moet garanties bieden voor waardevolle resultaten, hetzij op het vlak van de fundamentele kennis betreffende het menselijk organisme, hetzij op het vlak van concrete toepassingen in dienst van het menselijk welzijn.

(3°) Embryo's waarop experimenteel onderzoek is uitgevoerd, mogen niet worden ingeplant, tenzij in die bijzondere gevallen waarin men vanuit een stadium van onderzoek naar dat van therapie moet overgaan.

(4°) Experimenten op embryo's, van welke aard ook, zijn alleen toelaatbaar indien de voortbrengers van de gameten of embryo's, of, in voorkomend geval, degenen die ze via donatie verkregen hebben, hetzij voor experimenten in het algemeen, hetzij voor een specifiek project, hun goed geïnformeerde toestemming gegeven hebben.

(5°) Deze geïnformeerde toestemming moet duidelijk blijken uit een contract tussen de voortbrengers van de gameten of de dragers van een ouderlijk project en de verantwoordelijke van het onderzoeksteam. Het ter beschikking stellen van gameten of embryo's moet volkomen geïnformeerd en vrij gebeuren en moet beantwoorden aan de algemene regels die betrekking hebben op het experimenteel onderzoek op volwassen en wilsbekwame personen, zoals beschreven in ons *Advies* n° 13 van 9 juli 2001 betreffende experimenten met mensen, en op het komend *Advies* over het beroep op gezonde vrijwilligers voor experimenten op mensen.

(6°) Het eisen van belangrijke doeleinden die bij het onderzoek op embryo's voor ogen

moeten staan, en de voorwaarden hierboven vermeld, drukken uit dat men de noodzaak van *respect* in verband met het embryo terdege in rekening brengt. Hieruit volgt ook dat embryo's nooit als *verhandelbare goederen* mogen doorgaan: ze mogen nooit deel uitmaken van commerciële transacties. De onderzoekers zullen deze embryo's met *schroom* behandelen; dat betekent dat ze voor geen andere dan de strikt wetenschappelijke doelen mogen dienen en dat elke manipulatie die zou suggereren dat ze 'doodgewone objecten' zijn, verboden is.

(7°) Zoals de onderzoeksprojecten inzake experimenten op mensen, moeten ook die in verband met experimenten op embryo's aan een *plaatselijk, aan een universiteit verbonden, ethisch comité* worden voorgelegd. Naast de algemene opdrachten (zie Advies nr. 13 van 9 juli 2001 betreffende experimenten met mensen, C,1) moeten deze commissies er in het bijzonder over waken dat de voorwaarden 'a' tot 'e' worden nageleefd.

(8°) Verwijzend naar Advies nr 10 van 14 juni 1999 i.v.m. het reproductieve menselijk klonen herinnert het R.C. eraan dat er consensus over bestond dat in de huidige stand van het medisch onderzoek en het ethisch debat, minstens een moratorium op dit terrein aangewezen is.

(9°) Het onderzoek moet op transparante wijze worden uitgevoerd, bijvoorbeeld onder de vorm van een verplichte bekendmaking aan een erkende openbare instantie. Veel fantasmen zijn inderdaad het gevolg van onwetendheid over wat zich in de realiteit voordoet.

5.2.2. Uiteenlopende standpunten

De uiteenlopende opvattingen over de voorwaarden waaronder de experimenten op het embryo *in vitro* toelaatbaar zijn, hangen ten dele samen met de hierboven uiteengezette standpunten betreffende het statuut dat men aan het embryo toekent.

(1°) Sommige leden vinden dat, mits aan de voorwaarden onder '5.2.1.' voldaan is, geen ethisch onderscheid tussen de embryo's *in vitro* moet worden gemaakt. Zij zijn het oneens met de voorrangsregels voorzien in (3°) infra. Zij menen integendeel dat onmiddellijk met onderzoek op menselijke embryo's moet worden gestart indien onderzoek op deze cellen een voordeel kan opleveren op een van de volgende punten: vooruitgang van het onderzoek, voorzienbare voordelen, uitgebreidheid van het toepassingsveld (het aantal ziektes dat kan worden behandeld), de technische uitvoerbaarheid, de veiligheid en de betrouwbaarheid van de toepassingen. Het verder invriezen van embryo's die sowieso voor vernietiging bestemd zijn, is niet moreel hoogstaander dan het onmiddellijk gebruik ervan voor onderzoek: men verliest slechts kostbare tijd en ervaring aangezien men daarna toch op menselijke embryo's moet experimenteren.

(2°) Andere leden stellen dat alleen onderzoeken op 'overtallige embryo's' toelaatbaar zijn; dit veronderstelt tevens dat de ouders die afzien van een verder procreatieproject daarvoor de toestemming geven en ermee instemmen dat ze schenking doen van hun embryo's voor onderzoek.

(3°) Nog anderen zijn van mening dat de verschillende hier vermelde types van onderzoek toelaatbaar zijn, mits men zich aan de volgende 'voorrangsregels' houdt. Vooreerst moet (indien dit zinvol is), het onderzoek op dierembryo's worden uitgevoerd, daarna op 'overtallige' embryo's, en alleen in die gevallen waar dit onmisbaar is, mogen embryo's enkel met een onderzoeksdoel tot stand gebracht, worden gebruikt. In dit laatste geval

moeten sterke garanties aanwezig zijn van de totaal vrijwillige inzet van de vrouwen die de eicellen leveren, met eerbiediging van de criteria voorzien in ons *Advies* n° 13 van 9 juli 2001 betreffende experimenten met mensen, daar waar het gaat over gezonde vrijwilligers.

(4°) Sommige leden vinden dat experimenten op embryo's *in vitro* om *principiële redenen* na 14 dagen ontoelaatbaar zijn, en dat daarna dus het embryo moet worden vernietigd (hierbij wordt de invriezingsperiode niet meegerekend).

Anderen wensen hierover geen definitieve principiële uitspraak te doen, maar kunnen zich eens verklaren met een huidig moratorium betreffende deze tijdspanne.

Nog anderen wensen niet dat er in deze materie algemene beperkingen worden opgelegd.

Voor anderen ten slotte heeft de 14-dagen grens geen rationele grondslag en geen ethische relevantie. Er is dan ook geen reden om geen experimenten meer toe te staan na die periode, indien hiervoor goede redenen bestaan.

(5°) In verband met de wenselijkheid van bepaalde wettelijke regelingen zijn *sommige leden* van mening dat de wetgever moet vermijden te preciseren *welke types van onderzoeken* toelaatbaar zijn en welke niet. Zij wijzen erop dat het moeilijk te voorspellen valt welke onderzoeksrichtingen in de toekomst hetzij de fundamentele kennis, hetzij het menselijk welzijn kunnen bevorderen. De ervaring in Frankrijk leert dat een te expliciete wetgeving types van onderzoek die achteraf waardevol blijken, sterk kan belemmeren. De hierna besproken ethische comités garanderen overigens een veel deskundiger controle op de verschillende types van onderzoeken.

(6°) Om (1°) ontsporingen te vermijden, zonder (2°) het onderzoek nodeloos te belemmeren, zijn er in de eerste plaats de plaatselijke, aan een universiteit verbonden, ethische comités. *Sommige leden* vinden dat aan beide eisen nog beter kan worden beantwoord door het oprichten van een *Federale Commissie Experimenten op Embryo's*. Deze commissie moet zowel gunstige als ongunstige adviezen van de lokale ethische comités kunnen onderzoeken – mede met het oog op een samenhangende nationale jurisprudentie -. Bij deze federale commissie zou *beroep* tegen een beslissing van een plaatselijk ethisch comité mogelijk zijn, zowel uitgaande van leden van dit comité als van onderzoekers die er een project in verband met experimenten op embryo's hebben ingediend.

(7°) *Andere leden van het Raadgevend Comité* vinden dat de controle door de lokale, aan een universiteit verbonden, ethische comités volstaat om ontsporingen te vermijden.

Tijdens de bespreking werd een individuele nota neergelegd, als volgt opgesteld:

“Het ziet ernaar uit dat de politici die zich zullen buigen over de wettiging van experimenten met embryo's, moeten worden bewustgemaakt van het feit dat de hoofdrolspelers in deze experimenten in de eerste plaats vrouwen zijn. In de geschiedenis van de in-vitrofertilisatie zijn vrouwen immers steeds meegaande proefpersonen geweest, aangezien hun onvruchtbaarheid of die van hun echtgenoot hen vanuit sociaal oogpunt kwetsbaarder maakte. De sociaal-politieke reflectie van de vrouwen heeft een aantal punten van kritiek

voortgebracht ten aanzien van de technieken waarop de vrouw een beroep kan doen en waarvan ze de risico's ondergaat.

1. In Europa is het politieke feminisme gestoeld op de strijd om het recht op abortus te verkrijgen; wat een erkenning was van recht van de vrouw op de embryo's die ze draagt. Dit discours schikte zich naar de klassieke regels van het publiek debat en de vrouw verkreeg dit recht na een lange strijd en na bewustmaking van de politieke klasse. Gevolg: abortus werd uit het strafrecht gehaald en het embryo kreeg daardoor een gradualistische definitie.
2. In de jaren '90 heeft de privé-sfeer van de seksualiteit een politiek karakter gekregen door de wetgeving en de verschillende regelingen van de medisch begeleide voortplanting (MBV). Daarom eisen vrouwen – in hun hoedanigheid van vrouw en als bevoorrechte actor in het voortplantingsproces - vandaag de dag directe inspraak in de politieke regelgeving omtrent deze kwesties die tot het uiterste werden gemedicaliseerd.
3. De vierde wereldconferentie voor vrouwen in Peking belichtte de problematiek van de begeleide voortplanting vanuit het standpunt van de vrouw. Deze conferentie benadrukte de rechten van de vrouw in verband met de voortplanting; deze rechten worden sinds 1995 bedreigd. Dit verschijnsel komt nog sterker tot uiting door de terugkeer van fundamentalistisch rechts in vele Europese landen en het religieuze fundamentalisme in het zuidelijk halfrond. Dit leidt bij regeringen tot inschikkelijkheid jegens anti-abortuscommando's en de gezinslobby; jegens het niet-toepassen van de wet op de beroepsgelijkheid en de bedreiging van het recht op abortus enz..
4. De problematiek van de begeleide bevruchting die raakt aan het recht op voortplanting van vrouwen werd sinds 1997 in overweging genomen, en soms werd ze in de wet of de grondwet van sommige Europese landen opgenomen. De afgelopen tien jaar werd het differentialisme der geslachten ingevoerd in de arena van het burgerschap. Dit heeft ervoor gezorgd dat de gelijkheid in regels werd gegoten. Paradoxaal genoeg is dit verschijnsel in tegenspraak met de "de-seksualisering" van de voortplanting die mogelijk wordt door de MBV.

De kern van deze contradictie is vervat in het afstammingsrecht en het verschil tussen man en vrouw. Het moederschap blijft immers centraal staan in de sociale verdrukking van vrouwen, zelfs al vormt het een emancipatiefactor voor de meesten onder hen. De sociale vraag die MBV dus opwerpt, is die van de "de-biologisering" van de afstamming. MBV maakt immers een asexuele voortplanting mogelijk en zet de sociale verworvenheden van de vrouw op losse schroeven. Tegenover deze "de-biologisering" van de afstamming wordt de "macht van de moeders" namelijk als onrechtmatig beschouwd. Het recht op abortus, dat verbonden is met de nieuwe sociale en gelijke rechten voor de vrouw, wordt gezien als een bron van ongelijkheid tussen de geslachten. Mannen kunnen inderdaad tegen dit recht niet ingaan. De wet verleent de mogelijkheid om abortus te plegen of het kind wel op de wereld te zetten aan de moeder. MBV-technieken maken het mogelijk om over de zwangerschap van de vrouw te onderhandelen, ze kunstmatig op gang te brengen en ze te substitueren. Sommige vrouwen beschouwen dit (terecht of ten onrechte) als een nieuw ritueel van machtstoeëigening door de moeder. Het nieuwe discours van vrouwen die de geslachtsrijpe leeftijd hebben bereikt, bestaat erin naast biologische asymmetrie ook sociale gelijkheid op te eisen. Françoise Collin verwoordt dit als volgt: "Nous sommes passés du sexe sans génération à la génération sans sexe" (We zijn overgegaan van seks zonder generatie (lees voortplanting) naar een generatie zonder seks). De wetenschap gaat in sneltreinvaart vooruit terwijl de toepassingen die eruit voortspruiten op maatschappelijk vlak niet worden besproken. Deze ontwikkeling zet de vrouwen ertoe aan zich de volgende vraag stellen: liggen de technieken van

kunstmatige voortplanting in het verlengde van de eis van de vrouw om zelf te beschikken over voortplanting of veroorzaken ze eerder een afwijking van hun eigenlijke betekenis?

De vrouw van de jaren '80 wou seksualiteit en voortplanting van elkaar scheiden. Vandaag de dag stelt de medische wetenschap de vrouw een voortplantingswijze ter beschikking zonder seksualiteit, met het vooruitzicht een adequater kind te baren zonder ziekte of handicap en met het gewenste geslacht.

Maar het is vooral “de uitvinding van de foetus”, en daarna van het embryo, als *persoon* die een belangenconflict schept tussen de vrouw en het embryo – meer nog dan de wetenschappelijke vooruitgang inzake voortplantingstechnieken die geboekt werd. De IVF heeft de baarmoeder van de vrouw als het ware openbaar gemaakt. De echografie maakt de foetus zichtbaar en aanwezig en verschaft moeders een voortijdige gevoelsband. Maar terwijl men embryo's invriest, vernietigt en gebruikt voor onderzoeksdoeleinden (cognitief onderzoek of inzake voortplanting), beweert men dat men een consensus moet bereiken omtrent het statuut van persoon dat men aan het embryo wil geven. Het is alsof de zichtbaarheid van het embryo het discours van de vrouw onzichtbaar heeft gemaakt. De opmerkingen van onderzoeksters inzake sociale wetenschappen en geëngageerde vrouwen moeten, zoals trouwens ieder ander vertoog, opgenomen worden in dit advies, en gehoord worden door de politieke beslissingnemers. Zo kan een globaal nadenken ontstaan over de sociale en juridische impact van embryo-onderzoek voor de vrouw. Sinds het ontstaan van het politieke feminisme m.b.t. deze kwestie, hebben twee denkrichtingen de overhand.

1. De ene wou de vrouw dank zij de technowetenschap bevrijden van de voortplanting als lotsbestemming. In een ongelijke samenleving werd het moederschap immers beschouwd als de hoofdoorzaak van de sociale vervreemding van de vrouw.
2. De andere beschouwt het moederschap en de voortplanting als onvervreembare macht van de vrouw en de medische begeleiding mag die alleen versterken.

We stellen dus duidelijk vast dat vrouwen zelf uiteenlopende meningen hebben omtrent het vraagstuk van begeleide voortplanting. Alle vrouwen zijn het er evenwel over eens dat de waardigheid van de vrouw niet mag worden aangetast. MBV-technieken zijn er dus enkel en alleen in dienst van de vrouw. Bijgevolg is een nieuwe denkinspanning nodig met het oog op een grotere coherentie tussen de institutionalisering van de gelijkheid en het sociaal-cultureel gebruik van begeleide voortplanting.

Het is van essentieel belang dat vrouwen gehoor krijgen bij de politiek over een kwestie die betrekking heeft op hun verworven rechten en hun toekomstige verantwoordelijkheid tegenover embryo's en eicellen die producten van hun lichaam blijven, ongeacht of de bevruchting al dan niet technisch werd begeleid.”

Het advies werd voorbereid in beperkte commissie 2001/1, samengesteld uit :

<i>Covoorzitters</i>	<i>Co-verslaggevers</i>	<i>Leden</i>	<i>Bureaulid</i>
L. Michel G. Pennings	L. Cassiers E. Vermeersch	M. Baum G. Leunens G. Verdonk R. Winkler <i>Auteurs van schriftelijke amendementen</i> M.-L. Delfosse M. Dupuis E. Eggermont A. Pierre P. Schotsmans F. Van Neste A. Van Steirteghem J. Vermynen	Y. Englert

Lid van het secretariaat : M. Bosson

De werkdocumenten van de beperkte commissie 2001/1 – vraag, persoonlijke bijdragen van de leden, notulen van de vergaderingen, geraadpleegde documenten – zijn bewaard als bijlagen 2001/1 op het documentatiecentrum van het Comité en kunnen aldaar worden geraadpleegd en gekopieerd.
